

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԹՂԹԱԾՐԱՐՆԵՐԸ

Հանո Օհանջանյանի դասական գործը*

Անվանի կուսակցական և պետական գործիչ Հանո (Համազասպ) Օհանջանյանը հայ հանրությանը գերազանցապես հայտնի է որպես Հայաստանի առաջին Հանրապետության վարչապետ: Մինչ այդ՝ 20-րդ դարի սկզբներին, ՀՅ Դաշնակցության Անդրկովկասի կազմակերպության կազմում նրա ծավալած գործունեությունը բավականին թերի է ուսումնասիրված: Մինչդեռ, այդ եռանդուն գործունեության արդյունքում ՀՀ ապագա վարչապետը դարձավ ՀՅ Դաշնակցության Մեծ դատավարության հիմնական ամբաստանյալը, ենթարկվեց դաժան հալածանքների, բանտարկության ու աքտորի: Ներկա հրապարակումը նպատակ ունի բացահայտել ՀՅԴ հեղափոխական պայքարի և արևելահայության ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպիչներից մեկի՝ Հանո Օհանջանյանի հանդեպ ցարական բռնակալության կազմակերպած դատական հաշվեհարդարի մանրամասները: ՀՅԴ Մեծ կամ լիժինյան դատավարության փաստաթղթերը լույս են սփռում Հանո Օհանջանյանի գործունեության ողջ 1905-1912թթ. ժամանակահատվածի վրա:

Ռուսաստանում սկիզբ առած հեղափոխության պայմաններում 1905թ. հուլիսին հրապարակվեց ՀՅԴ Խորհրդի փետրվարյան և ապրիլյան նիստերում ընդունված՝ «Նախագիծ Կովկասեան գործունեութեան»¹ կամ «Կովկասյան նախագիծ» փաստաթուղթը, որը փաստորեն փոփոխության էր ենթարկում կուսակցության ծրագիրը: ՀՅԴ Խորհրդի ընդունած բանաձևում նշվում էր. «Կովկասեան շարժման հարցում ինքնադատութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գործունեութեան, մշակել ծրագիր՝ համաձայն Կովկասեան Ռայոնական ժողովում արտայայտուած տրամադրութեան, ուղարկել դաշնակցական կովկասեան մարմիններին՝ ժամանակաւորապէս ղեկավարուելու այդ ծրագրով, թողնելով նրա վերջնական հաստատումը առաջիկայ Ընդհանուր ժողովին»²:

* Ընդունվել է տպագրության 22.08.2009:

¹ Տես Նախագիծ Կովկասեան գործունեութեան, հրատ. ԶՅԴ, Ժընև, տպ. ԶՅԴ, 1905:

² Տես Նիիթեր Զ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հատ.բ., բ. տպագր., Պլյուս, 1985, էջ 230:

Սա նշանակում էր, որ ՀՅԴ-ն Անդրկովկասում անցնում էր ակտիվ հեղափոխական գործունեության՝ առաջ քաշելով հետևյալ հիմնական նպատակները. «1. Դաշնակցական ռամկավար հանրապետություն Անդրկովկասի համար, հիմնված ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և գաղտնի ձայնատուքեան վրայ: 2. Կատարեալ հաւասարութիւն բոլոր ազգերի և կրօնական համայնքների, որոնք մտնում են դաշնակցութեան մէջ: 3. Անդրկովկասը կազմում է ազատ Ռուսաստանի անբաժան, դաշնակցից մասը, կապած Ռուսաստանի հետ ընդհանուր պետական ինքնապաշտպանութեան, դրամական սիստեմի ու ընդհանուր քաղաքականութեան խնդիրներում: Նա ուղարկում է վերոյիշեալ սկզբունքներով ընտրւած իր ներկայացուցիչները Ռուսաստանի ընդհանուր պարլամենտին: 4. Անդրկովկասը անկախ է իր բոլոր ներքին խնդիրներում՝ վարչական, տնտեսական կլն»³:

Հ. Օհանջանյանը ՀՅԴ Խորհրդի փետրվարյան նիստին ներկա էր որպես ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի, իսկ ապրիլյան նիստին՝ Կովկասի ինքնապաշտպանության մարմնի ներկայացուցիչ⁴ և եռանդուն կերպով պաշտպանում էր «Կովկասյան նախագիծը»: 1905-1907թթ. Ռուսական առաջին հեղափոխությանը ՀՅԴ մասնակցության սկիզբը դրած այս որոշումների իրականացման մեջ մեծ էր Արևելյան Բյուրոյի հերթապահ ու միաժամանակ՝ ՀՅԴ դրամական միջոցները տնօրինող անձանցից մեկի՝ Համո Օհանջանյանի անձնական ներդրումը:

Իսկ արդեն Հ. Օհանջանյանի և ՀՅԴ այլ ղեկավարների բանտարկությունից հետո՝ 1909թ. ապրիլին, Կովկասյան Ռաշոնական մարմինների արտակարգ ժողովը ընտրեց Արևելյան «Ժամանակավոր Բյուրո», ինչը նշանակում էր, որ մինչև Վառնայի 5-րդ Ընդհանուր ժողովը (1909թ. օգոստոսի 14-սեպտեմբերի 18) փաստացի կերպով ՀՅԴ Բաքվի Կենտրոնական կոմիտեն էր Կովկասի գործերի վարողը⁵:

Համո Օհանջանյանը ձերբակալվեց 1908թ. դեկտեմբերին՝ Թիֆլիսում: Ստանալով այդ լուրը և անտեսելով ոստիկանության կողմից հետախուզվելու հանգամանքը, 1909թ. մայիսին Թիֆլիս է վերադառնում նրա հավատարիմ ընկերուհին՝ Ռուբինա Արեշյանը: Երբ Հ. Օհանջանյանին տեղափոխում են Նովոչերկասկի բանտ Ռուբինան հետևում է նրան⁶: Ի վերջո, այստեղ նա էլ ձերբակալվեց, բայց ազատվեց իր զինվորական եղբոր միջնորդությամբ: Նովոչերկասկից Հ. Օհանջանյանը պետք է արքայազն Խարկով կամ Սիբիր: Նա սկզբում ընտրեց առաջինը, սակայն խարկովյան բանտի պայմանները այնքան ծանր էին, որ Հ. Օհանջանյանն, ի վերջո, նախընտրեց սիբիրյան արքայազնը: Եվ այս անգամ էլ Ռուբինան հետևեց նրան: 1913-1915թթ. նրանք բնակվեցին հեռավոր Իրկուտսկի մարզի խուլ գյուղերից մեկում և այդ տարիներին էլ ամուսնացան: Սա Հ. Օհանջանյանի երկրորդ ամուսնությունն էր: Աքսորում անգամ Հ. Օհանջանյանը «պարապ» չէր մնում՝ զբաղվում էր բժշկությամբ: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին նա ներում ստացավ, վերադարձավ Թիֆլիս: Վանի ազատագրումից հետո Ռուբինայի հետ մեկնեց այնտեղ և իբրև բժիշկ մասնագիտական օգնություն ցուցաբերեց հայ կամավորականներին: 1918թ. մայիսին Ղարաբաղի սայի հերոսամարտում զոհվեց Հ. Օհանջանյանի անդրանիկ զավակը՝ 18-ամյա Մոնիկը, դաշնակցական Աշակերտական միության նախագահը:

³ Տե՛ս Նախագիծ Կովկասեան գործունեութեան, էջ 13:

⁴ Տե՛ս Նիիթեր 7.3. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, ք. հատ., ք. տպագր., Պէյրուք, 1985, էջ 227:

⁵ Տե՛ս Տասնպետեան Գրաչ, 7. 3. Դաշնակցութեան կազմակերպական կառոյցի հոլովոյթը, Պէյրուք, 1985, էջ 62-63:

⁶ Տե՛ս Պատմագրություն Զայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, հտ. գ., ա. տ., ա. թ., էջ 223:

Հ. Օհանջանյանի ղեկավարությամբ են հրատարակվել «Յառաջ»-ի մատենաշարի գրքույկները: Նա է վարել ռուսաստանյան հեղափոխական կուսակցությունների հետ ՀՅԴ հարաբերությունները՝ վայելելով բոլորի հարգանքը:

* * *

Ի՞նչ էին իրենցից ներկայացնում Հ. Օհանջանյանին ներկայացված մեղադրանքները և դրանց հիման վրա ծավալված դատական գործընթացը:

1909թ. մարտի 13-ից ապրիլի 20-ի իր որոշման մեջ քննիչ Ն. Լիժնին նախ և առաջ ներկայացնում էր ՀՅԴ կառույցը՝ շեշտադրումները տեղափոխելով կուսակցության ահաբեկչական ու հակակառավարական գործունեության «մերկացման» վրա: Իսկ Հ. Օհանջանյանն առաջին հերթին մեղադրվում էր «Կովկասյան նախագծի» հետևողական պաշտպանության, այդ նպատակով համապատասխան քարոզչության կազմակերպման, հայկական դպրոցների համար քարոզիչ-ուսուցիչների ուղարկման, կուսակցության ներսում անջատականության դեմ պայքարելու և խմբապետ Միհրանի նկատմամբ ՀՅԴ մահվան դատավճռի իրականացմանը գործուն մասնակցություն ունենալու մեջ (այս մեղադրանքը ներկայացվում էր անունների և հեռագրերի բժախնդիր հիշատակմամբ): Իսկ ահա ավելի որոշակի մեղադրանքների շարքում ամենազավեշտականը կուսակցության զանձարկղ ... 15 ռուբլի մուծելու ամբաստանությունն էր⁷:

1909թ. մայիսի 24-ին Թիֆլիսում կայացած հարցաքննության ժամանակ Հ. Օհանջանյանին ներկայացված մեղադրանքների «առյուծի բաժինը» կրկին վերաբերում էր ահաբեկչական ու հակապետական գործունեությանը, դրա ձևերի ու եղանակների հանգամանակից թվարկմանը հատկապես՝ Միհրանի գործի առումով:

Այս հարցաքննության ժամանակ Հ. Օհանջանյանն ընտրել էր քննիչի կողմից ներկայացված մեղադրանքները հետևողականորեն հերքելու մարտավարություն՝ մերժելով իր կողմից հեռագրեր ուղարկելու, «Միերյան» մականունն ունենալու, ՀՅԴ 1905թ. վերջին կայացած ՀՅԴ Ռայոնական ժողովին ներկա գտնվելու փաստերը: Նա պնդում էր, որ իրեն անհայտ է Միհրանի անձը, հրաժարվում էր անգամ՝ Լևոն Թադևոսյանին ճանաչելու փաստից, իսկ ՀՅԴ պատասխանատու գործիչ Մինաս Մուրադյանին ներկայացնում էր տակ որպես բժիշկ: Նա չընդունեց անգամ իր կողմից ՀՅԴ օգտին 15 ռուբլի մուծում կատարելու անմեղ ամբաստանությունը՝ պահանջելով ներկայացնել իրեն տրված մեղադրանքները հաստատող փաստաթղթեր ու վկաներ՝ քաջ հասկանալով, որ այդպիսիք դժվար թե գտնվեն⁸:

Փաստորեն, նախաքննության այս փուլում Հ. Օհանջանյանը որդեգրել էր բավականին կոշտ ու միանգամայն արդարացված պաշտպանողական-հարձակողական մարտավարություն: Դրանով Միհրանի նկատմամբ ահաբեկման մեղադրանքից նա զերծ էր պահում իր անձը, իսկ ահա ՀՅԴ անդամների դեպքում՝ անցնում էր վերջիններիս պաշտպանելու մարտավարությանը: 1909թ. մայիսի 24-ի Լիժնին որոշման մեջ Հ. Օհանջանյանը, այնուամենայնիվ, մեղադրվում է ՀՅԴ գործունեությանը մասնակցելու, ինչպես նաև կուսակցության անունից Միհրանի և այլոց հանդեպ սպանություն սադրելու մեջ, և դրա արդյունքում որոշում է կայացվում Հ. Օհանջանյանին կալանքի տակ պահել Մետեխի բանտում⁹:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 316-317:

⁸ Նույն տեղում, ք. 416-417:

⁹ Նույն տեղում, ք. 417:

1910թ. հոկտեմբերի 26-ին՝ արդեն Նովոչերկասկում կայացած հարցաքննության ժամանակ, Հ. Օհանջանյանը կտրուկ մերժում է իր դրամական փոխանցումների կուսակցական պատկանելությունը, իսկ դրանցից ո՞րն էլ ընդունում է՝ բացատրում է զուտ անձնական-կենցաղային դրդապատճառներով: Շարունակելով ժխտման մարտավարությունը, նա հրաժարվում է հայտնել անգամ «Յառաջ»-ի գրադարանի վարչության գտնվելու վայրը՝ մերժելով նաև նշյալ գրադարանի հրատարակչությունների տարբեր հասցեներով իր կողմից առաքման փաստը: Մերժում է անգամ «Սիեր» և «Համո» ստորագրություններով ձեռագրերի հեղինակությունը և պաշտպանելով՝ ապահովագրում է իր ընկերներ Արտաշես Չիլիզադայանին և Սիմոն Վրացյանին: Այնուամենայնիվ, նա նույն մարտավարական նկատառումներով ընդունում է որոշ անմեղ, քարոզչական բնույթ ունեցող փաստաթղթերի իր հեղինակությունը (օրինակ՝ «Կովկասում ինքնավարության սկզբունք» և «Անդրկովկասում ինքնավարություն» բառերով սկսվող ձեռագրերը, «Հայ-թաթարական ընդհարումների մեղավորները» վերնագրով ռուսերեն ձեռագիրը): Հարցաքննության ժամանակ Հ. Օհանջանյանը պահանջեց ներկայացնել խուզարկության և առգրավումների արձանագրությունները, ինչպես նաև ՀՅԴ-ին իր պատկանելության մեղադրանքով քննչական վարույթի պատճենները: Ըստ նախաքննության տվյալների՝ Հ. Օհանջանյանը ներկայացվում էր որպես ՀՅԴ կովկասյան հատվածի ֆինանսական պատասխանատու՝ թե՛ դրամի հավաքման, թե՛ կառույցներին բաժանելու առումով: Այս հարցի հետ կապված, հարցաքննության ժամանակ, նա ժխտում է կատարված բոլոր փոխանցումներին իր առնչությունը: Ու միակ բացառությունը, այն էլ վերապահությամբ, կատարում է Գալուստ Ալոյանին կատարած փոխանցման առթիվ («ինչը ես ժամանակի վաղեմության պատճառով ճշգրիտ չեմ հիշում ինչքան և ում եմ փոխանցել և կատարե՞լ եմ այդ բոլոր փոխանցումները՝ չեմ հիշում»), դրանց մի մասի առաքումն էլ պայմանավորելով հայ-թաթարական կռիվների առթիվ տուժված հայերին օգնելու կամ էլ՝ իր անձնական պարտքը վերադարձնելու հանգամանքով¹⁰:

1911թ. փետրվարի 11-ից մինչև 24-ը Նովոչերկասկում իր ընդունած որոշման մեջ Ն.Լիժինն անդրադարձավ Հ. Օհանջանյանի հայտարարություններին և փորձեց մերժել դրանք: Մասնավորապես, Հ. Օհանջանյանը շեշտել էր, որ «Սիեր» և «Սիերյան» ստորագրությամբ փաստաթղթերը ինքը չի գրել և իրեն չեն վերաբերում: Թերևս հաշվի առնելով, որ հայերեն և ռուսերեն փաստաթղթերի փորձաքննությունը կատարվել է ոչ բանիմաց փորձագետների կողմից, նա որպես այդպիսիք առաջարկել էր Նոր-Նա - խիջևանի հոգևոր ճեմարանի ուսուցիչներին: 1905թ. Կովկասյան Ռայոնական և Վիեն - նայի Ընդհանուր ժողովի գումարման ժամանակ Թիֆլիսում իր գտնվելու առթիվ նա պահանջեց հարցաքննել որոշ վկաների՝ նշելով դրանց անունները: Այս պարագան պահեց նաև Սիիրանի սպանության հետ կապված ու պահանջեց հստակեցնել, որ «Համո»-ն ոչ թե իր մականունն է, այլ Համազասպ անվան կրճատ ձևը: Ավելին, պահանջեց հարցաքննել իր մատնանշած այն վկաներին, որոնք կարող էին պնդել, որ նա «անկուսակցական է և քաղաքականությամբ չզբաղվող», պահանջեց ներկայացնել խուզարկությունների արձանագրությունները, համեմատության համար իրեն տրամադրել հայերեն փաստաթղթերի պատճենները, պահանջեց ուշադրություն դարձնել հայ-թաթարական ընդհարումների «հսկայական նյութին»: Այս համատեքստում նա ՀՅԴ 1905-1907թթ. գործունեությունը ներկայացրեց որպես «ինքնապաշտպանության կազմակեր-

¹⁰ ՅԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 4191-4195:

պում», իսկ քննությանը ներկայացվող ահաբեկչությունները՝ հայ-թաթարական ընդհարումների հիմքի վրա արված սպանություններ: Նա պնդում էր, որ ՀՅԴ գործունեությունը թույլատրվել է կառավարական մարմինների կողմից, որ այն կրել է բացահայտ բնույթ, ուստի ո՛չ մեկը իրեն չի կարող հանցավոր համարել: Հ. Օհանջանյանը պահանջեց այդ առթիվ հարցաքննել բարձրաստիճան գարական պաշտոնյաների և ապացուցեց «Յառաջ»-ի գրադարանի հրատարակությունների՝ գրաքննության կողմից թույլատրված լինելը: Ի վերջո, Հ. Օհանջանյանն աննկուն կերպով դիմադրեց գարական քննիչներին և անգամ պահանջեց իրեն գրավի կամ երաշխավորության դիմաց ազատել կալանքից ու տրամադրել դատական ողջ գործի պատճենը: Համանման միջնորդություններ Հ. Օհանջանյանը ներկայացրեց ևս մի քանի անգամ¹¹:

Այսուհանդերձ, Ն.Լիժինը չբավարարեց Հ. Օհանջանյանի և ո՛չ մի պահանջ-միջնորդություն՝ հատկապես փորձելով ապացուցել նրա ղեկավար դաշնակցական գործիչ լինելու փաստը ինչպես դրամական փոխանցումների իրականացման, այնպես և «Յառաջ»-ի մատենաշարի հրատարակման առումով: Առանձին հետևողականությամբ նա հիմնավորեց «Համո» և «Մհեր» կուսակցական անուն-ծածկանունը կրող անձի նույնականությունը: Ն. Լիժինը բավարարման ենթակա չհամարեց նաև ՀՅԴ 1905-1907թթ. գործունեության օրինական և բացահայտ լինելու մասին Հ. Օհանջանյանի հիմնավորումները՝ բացասական վերաբերմունքի արժանացնելով նաև նրան կալանքից ազատելու մասին միջնորդությունը¹²:

1911թ. մայիսի 28-ի մեղադրական ակտում Ն. Լիժինը Հ. Օհանջանյանին մեղադրեց Կովկասյան Ռայոնական ժողովին մասնակցելու, «Կովկասյան նախագիծը» մշակել-իրականացնելու, ՀՅԴ Բյուրոյի անդամը և կուսակցության գանձապահը լինելու, ուսուցիչ-քարոզիչների գործունեությունը և կուսակցական քարոզչությունը ղեկավարելու, Էջմիածնի Կենտրոնական ժողովին և Վիեննայի Ընդհանուր ժողովին մասնակցելու մեջ¹³:

1912թ. հունվարի 17-մարտի 20-ի դատական վճռում կրկնվեցին Ն. Լիժինի ներկայացրած այս նույն մեղադրանքները¹⁴:

Ըստ դատական վճռի՝ Հ. Օհանջանյանը դատարանում ընդունել է միայն այն համեմատաբար մեղմ ամբաստանությունները, որոնք ուղղակի անհնար էր հերքել: Այն է՝ իր ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի անդամ լինելը, «Մհեր, Մհերյան» կուսակցական ծածկանունը կրելը, կուսակցության գործերով գրագրություն վարելը, կազմակերպությունների հաշվետվությունները ստուգելը և «Յառաջ»-ի գրադարանի հրատարակություններ ղեկավարելը: Սակայն նա այդպես էլ մերժել է Թիֆլիսում 1905թ. վերջերին կայացած ՀՅԴ Կովկասյան Ռայոնական ժողովին մասնակցելը¹⁵:

Ի վերջո, դատական հաշվեհարդարի արդյունքում Հ. Օհանջանյանը դատապարտվեց սեփականության իրավունքի զրկման և շտապ տաժանակիր աքսորի¹⁶:

¹¹ ՉԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թթ. 4413-4415; գ. 6, թթ. 4442, 4460:

¹² Նույն տեղում, գ. 6, թթ. 4467, 4572-4576, 4603-4607:

¹³ Նույն տեղում, թ. 240:

¹⁴ Նույն տեղում, թթ. 279-280:

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 295:

¹⁶ Նույն տեղում, թթ. 309, 312:

* * *

ՀՅԳ Արևելյան Բյուրոյի թիֆլիսյան հատվածի հերթապահ Հ. Օհանջանյանը ՀՅԳ դեմ ուղղված ցարական հալածանքների և լիժինյան հետապնդումների շրջանում ստանձնեց մինչ քանտարկությունն ունեցած՝ ղեկավարի իր պատասխանատվությունը՝ թե՛ բանտային դժնդակ լուծը իր կուսակից ընկերների հետ կրելու և թե՛ հատկապես՝ նախաքննության ու դատավարության ժամանակ կուսակցության վարկն ու կշիռը պաշտպանելու առումով: Դատի ժամանակ ևս ստանձնելով կուսակցական ղեկավարի դերը՝ Հ. Օհանջանյանը առաջին հերթին և գերազանցապես պաշպանում էր ՀՅԳ-ի շահերը: Այդ նպատակով նա հերքեց թե՛ Սիիրանի ահաբեկման և թե՛ ՀՅԳ գործունեության ապահովման նպատակով դրամական փոխանցումներ կատարելու մասին իրեն ներկայացված ծանր մեղադրանքները: Արդյունքում՝ 1912թ. դատապարտվեց չորս տարվա տաժանակիի արտոյի:

Հուսով եմք, որ ռուսերենից թարգմանությամբ ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող փաստաթղթերը կնպաստեն ինչպես Համո Օհանջանյանի գործունեության 1905-1908թթ. ժամանակաշրջանի, այնպես էլ ՀՅԳ Մեծ դատավարության պատմության լուսաբանմանը, ինչը ներկա սերնդի համար պատմաճանաչողականից գատ ունի նաև դաստիարակչական կարևոր նշանակություն:

Ավագ Ա. Հարությունյան
պատմ. գիտ. թեկնածու

Summary

THE FILES OF THE GREAT TRIAL OF ARF (DASHNAKTSUTYUN) The lawsuit of Hamo Ohanjanyan

Avag A. Harutyunyan

ԹԻՎ 1 ՈՐՈՇՈՒՄ

1909 թվական, մարտի 13-ից ապրիլի 20: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչը, դիտարկելով իր վարած նախաքննությունը հայ հեղափոխական կուսակցություն «Դաշնակցություն» հանցավոր ընկերակցության գործով, զՏԱՎ.

Որ 1908թ. օգոստոսի 17-ի, հոկտեմբերի 28-ի և 1909թ. փետրվարի 4-ի որոշումներում¹⁷ մասնաբաժնի դիտարկված 1906-1907թթ. [ՅՅԳ] համագումարների կողմից հաստատված վերանվանման «Դաշնակցություն» հեղափոխական կուսակցության կանոնադրությունը և ծրագիրը և ցույց են տրված նրա կազմի մեջ մտնող բարձրագույն, միջին և ստորին կարգադիր և գործադիր մարմինները, Ռուսական պետության մեջ հակակառավարական գործունեության՝ դրանցից յուրաքանչյուրին ենթակա նպատակների նշումով: Նշյալ կուսակցության բարձրագույն մարմիններին են պատկանում Թիֆլիսում գտնվող «Արևելյան Բյուրոն» և նրան կից գործող «Ահաբեկիչ Մարմին»¹⁸ գործունյա գործադիր ահաբեկչական խորհուրդը՝ ահաբեկիչների գլխավոր ջոկատով («ահաբեկման ջոկատ», «ահաբեկում տարածող ջոկատ»), միջին օղակներն են՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, Ելիզավետպոլում, Երևանում, Բաթումում, Կարսում, Շուշում, Ալեքսանդրապոլում, Վլադիկավկազում, Դոնի Նախիջևանում և Օդեսայում կազմված տասնմեկ կենտրոնական կոմիտեները՝ իրենցից յուրաքանչյուրին կից մահվան դատավճիռների իրականացման համար որոշումների իրավունքով, ահաբեկիչների հատուկ ջոկատներով, վերջապես, ստորին մարմիններով՝ կոմիտեներ, ենթակոմիտեներ, խմբեր¹⁹ և արհմիություններ ու կազմակերպություններ:

Ռուսական պետության մեջ նշյալ կուսակցության բոլոր կոմիտեներն ավելի քան հարյուր հիսուն են, ընդ որում՝ Ա. Պետերբուրգում կոմիտեն կոչվում է «Ուխտավար», իսկ Մոսկվայում՝ «Եկեղեցի»:

Նախաքննության տվյալներով՝ միանգամայն

բացահայտվել է, բացի նախորդ որոշումներում ցույց տրված այդ կուսակցության գործիչներից, Արևելյան Բյուրոյի, Ահաբեկչական գործադիր խորհրդի, կենտրոնական կոմիտեների, ենթակոմիտեների և խմբերի անդամների հետևյալ կազմը.

Ա. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈ.

2. Օհանջանյանց Զամազասպ, բժիշկ (կուսակցական կեղծանունները՝ «Զամո» որպես Բյուրոյի անդամ, «Մ-յան», «Մհեր» և «Մհերյան»)՝ որպես կուսակցական քարոզիչ: [ՅՅԳ] Բյուրոյի անդամ, կուսակցության մեջ քարոզչական գործունեության վարիչ: 1905թ. նոյեմբերի 13-ից առ 30-ը վերոնշյալ մատյանային որոշումներից²⁰ հետևում է, որ նշյալ Օհանջանյանցը («Զամո» կուսակցական կեղծանունով) գործուն մասնակցություն է ունեցել ժողովում՝ պնդելով Կովկասին ինքնավարության [տալու], դաշնակցային-ժողովրդավարական հանրապետություն հիմնելու, ռուսական կառավարության դեմ պատերազմ մղելու, զինման միջոցով կառավարության դեմ զանգվածների պայքարի ուժեղացման, հանրահավաքների կազմակերպման, դրանց ընթացքում այդ մասին քարոզելու վրա: 1906թ. փետրվարի 28-ի [ՅՅԳ] կուսակցության Բյուրոյի հաշվետվության մեջ նշված է Օհանջանյանցի կողմից այդ առթիվ 15 ռուբլի մուծման մասին: 1906թ. հուլիսի 17-18-ի [ՅՅԳ] Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի որոշումներից հետևում է, որ նշյալ նիստում որոշվել է վարել ճշմարիտ հեղափոխական քարոզչություն Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի շրջանի հայկական դպրոցներում և այդ առթիվ դիմել Արևելյան Բյուրոյի միջոցով նրա անդամ «Մհերին»: Զամաձայն այդ որոշման՝ [ՅՅԳ] Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Արտաշես Զիլինգարյանի²¹ («Դարբին Ռուբեն»)՝ կողմից նույն հուլիսի 19-ին Բյուրո՝ «Մհերյանին», հաղորդագրություն է առաքվել նշյալ շրջանի հայկական դպրոցների համար ուսուցիչ-քարոզիչներ շուտափույթ ուղարկելու մասին: Առգրավված հեռագրերով բացահայտվել է, որ Օհանջանյանցը գործուն մասնակցու-

¹⁷ Նկատի ունի քննչական մարմնի որոշումները:

¹⁸ Անվանումը ռուսերեն տառերով հենց այսպես է գրված:

¹⁹ Ըստ ՅՅԳ 3-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման՝ 1904-1906թթ. այս կառույցներն ունեին քանակական հետևյալ կազմը. խումբ - 7 անդամ, ենթակոմիտե - 5 խումբ (35 անդամ), կոմիտե - 5 ենթակոմիտե (175 անդամ), կենտրոնական կոմիտե - 5 կոմիտե (875 անդամ): Իսկ արդեն Վիեննայի Ընդհանուր ժողովից հետո պատկերն այսպիսին էր. ենթակոմիտե - 50 անդամ, կոմիտե - 200, կենտրոնական կոմիտե - 1000: Տե՛ս Տասնապետան Գրաչ, Գ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպական կառույցի հոլովոյթը, Պէյրուս, 1985, էջ 40:

²¹ Դարբինյան Ռուբեն (Արտաշես Զիլինգարյան) (1883-1968) – ՅՅԳ անվանի գործիչ, խմբագիր: 1909թ. գործել է Կ. Պոլսում, 1914-1920թթ.՝ Թիֆլիսում և Բաքվում, 1920թ. եղել Գր Արդարադատության նախարարը: Բուստոնում 1922թ. հիմնել ու մինչև մահը խմբագրել է «Զայրենիք» ամսագիրը:

²² Անունը ռուսերեն տառերով հենց այսպես է գրված:

թյուն է ունեցել «Միհրանի»²³ նկատմամբ [ՅՅԳ] կուսակցության մահվան դատավճռի իրականացման մեջ, քանզի «Միհրանի» գտնվելու վայրի մասին հաղորդման հիման վրա պահանջել է նրա մասին տեղեկություններ կուսակցության այլ անդամներից՝ Լեոնիդ Թափրյանից (Թափրյանից), «Արտավազից», «Մեղավորյանից», կարգադրել է ահաբեկիչների ուղարկման և այլնի մասին: Այսպես, Օհանջանյանցի («Մեդրյան») Թիֆլիսից Պյատիգորսկ բժիշկ Մուրադովին²⁴ 1907թ. հունիսի 12-ի ք. 6120 հեռագրով և նույն ամսաթվով ք. 2173 հեռագրով Մուրադովը, հաղորդելով «Միհրանի» առողջության վիճակի և նրա առողջացման մասին, խնդրում է «Մեդրյանին» «Միհրանի» նկատմամբ [մահվան] վճռի իրականացումը նորից ի կատար ածելու համար ուղարկել [ՅՅԳ] Բաբվի կենտրոնական կոմիտեի փորձառու ահաբեկիչների: Օհանջանյանցը, Մուրադովի ստանալով հունիսի 14-ի ք. 2598 հեռագիրը [ՅՅԳ] Արմավիրի ենթակոմիտեին օգնություն ցուցաբերելու մասին, վերջինիս մոտ դրամի և ահաբեկիչների բացակայության պատճառով, նույն ամսվա 15-ի ք. 7628 հեռագրով Մուրադովին տեղեկացրել է, որ կարգադրություններն արված են, իսկ Մուրադովը նույն ամսաթվի ք. 2785 հեռագրով խնդրում էր Օհանջանյանցին հաղորդել ահաբեկիչների մեկնելու օրվա մասին, որպեսզի նրանց դիմավորի Պյատիգորսկի կայարանում: Հունիսի 25-ի և հուլիսի 4-ի

ք. 12755 և 20001 հեռագրերով Օհանջանյանցը կարգադրում է Ս. Պետերբուրգի [ՅՅԳ] տեղական կոմիտեի անդամ Ջավրիկին²⁵, որպեսզի վերջինս իր կարգադրությունը փոխանցի [Պետական] Դումայի և կուսակցության անդամ Սաղաթեյանին²⁶՝ ձեռնպահ մնալ նոր հեղափոխական «Անջատականներ»²⁷ կուսակցության հետ միավորվելու առթիվ փոխզիջումից և բանակցություններից, ինչը պետք է լինի ողջ [ՅՅԳ] կուսակցության ժողովի քննարկման առարկան: 1907թ. օգոստոսի 9-ի, 10-ի և 11-ի ք. 1232, 1549 և 1594 հեռագրերում [ՅՅԳ] Բաթումի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Արմեն Նավյանը հաղորդում է Օհանջանյանցին, որ «Միհրանը» եղել է Նովոռոսիյսկում, ապա մեկնել է Յալթա, և անհրաժեշտ է կարգադրել նրա նկատմամբ վճիռը իրականացնել հետևյալ հասցեով. Յալթա, շուկա, Արմենակ²⁸...: Այդպիսի հաղորդումների հիման վրա Օհանջանյանցը նույն ամսի 15-ի ք. 6546 հեռագրով կարգադրություն է հղում Բաքու, որպեսզի Լևոն Թադևոսյանը²⁹ անմիջապես այդ նպատակի համար ուղարկի Վարդան Արզումանյանին, դրանից բացի՝ նույն օրի հունիսի 8-ի և 14-ի ք. 700 և 1138 հեռագրերով երևանից՝ անհայտ մեկից, [ՅՅԳ] կուսակցության Բյուրոյի հասցեով («Ճայռ»-ի³⁰ խմբագրություն) Օհանջանյանցին խնդրում են ուղարկել ինչ-որ կուսակցական թղթեր: 1907թ. հոկտեմբերի 7-ի առաքման պատրաստված և ուստիկանության կողմից առ-

²³ Այս հատվածում Միհրանի անունը չակերտներում է նշված: Լիժնյան նախաքննության ժամանակ ՅՅԳ-ի դեմ ցուցմունք տված 283 հոգանոց վկաների ցուցակը գլխավորում էին Գաբրիել Քեչիշյանը (Միհրան) և նրա գործակից Հաբեթ Վարդեբեյանը: Միհրանի մահափորձը տեղի է ունեցել 1907թ. հունիսի 10-ին Արմավիրում (Հյուսիսային Կովկաս), համաձայն ՅՅԳ 4-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման: Սակայն նա սպանվել է 1910թ. սեպտեմբերին 20-ամյա «Միշայի»՝ Ասլեթրանի հետոս Դալի Ղազարի (Բաղալքոխյան) կողմից: Վերջինս ուստիկանության հետապնդումներից խույս տալով՝ ապաստանել է այդ ժամանակ Ռոստովում գտնվող Հ. Օհանջանյանի մտերիմ Ռուբինայի մոտ: Այստեղ տեղին է ներկայացնել Միհրանի մասին ՅՅԳ Վիեննայի Ընդհանուր ժողովի կողմից (մեկ ձեռնպահով) ընդունված որոշումը. «1. Համարել Միհրանի և իր գործակիցներու վարմունքը ծանր հանցանք կազմակերպության և նրա պաշտպանած թուրքահայ դատի դեմ և այդ հիման վրա ճանաչել նրանց արտաքսված՝ Դաշնակցության շարքերից, 2. Համեմարարել պատշաճ մարմնին: կազմակերպության կանոններով նախատեսված պատիժին ենթարկելու Միհրանը և իր գործակիցները»: Տես Պատմագրութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, հտ. գ., ա. տ., ա. ք., էջ 128:

²⁴ Բժիշկ Մինաս Մինասյանը (Մուրադով) դեռևս 1890-ականներից զբաղվել է Մոսկվայից ու Ռուսաստանի այլ քաղաքներից զենքի տեղափոխման գործով: Տես Խուդիյան Գևորգ, ՀՀ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Երևան, 2006, էջ 338:

²⁵ Ջավրիկ (Ջավրյան) Դավիթ Քրիստափորի 23.06.1889, Թիֆլիս – 11.08.1957, Թբիլիսի – հասարակական գործիչ, քիմիկոս: Պետերբուրգի համալսարանում աշակերտել է Գ. Մենդելեևին: 1921թ. հոկտեմբեր-1922թ. փետրվար եղել է ԵՊՀ ռեկտոր, ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ:

²⁶ Հովհաննես Հակոբի Սաղաթեյանը (1871-1936) եղել է 2-րդ և 3-րդ Պետական Դումաների պատգամավոր: 2-րդ Պետական Դումայում գործող հինգ պատգամավորներից երեքը՝ Հ. Սաղաթեյան, Սիրական Տիգրանյան, Հ. Տեր-Ավետիսյան, ՀՅԳ ընտրյալներն էին:

²⁷ Նշյալ ժամանակահատվածում ՀՅԳ-ից տարանջատվել էին երկու ծայրահեղ թևերի ներկայացուցիչները՝ ծախանջատականները Լևոն Աթաբեյանի և Արսեն Ամիրյանի (Մրավյան) ղեկավարությամբ (տես Վահե, Անջատուածները, «Յառաջ» գրադարան մատ-շար, թիւ 47, Թիֆլիս, տպ. «Հերմես», 1907, 43 էջ) և աջ-ազգայնականները խմբապետ Միհրանի գլխավորությամբ: Առաջինը շուտով վերածվեց առանձին ծախիլի-սոցիալիստական կուսակցության, իսկ երկրորդը հակաբյուրոյական աղանդի, և, ի վերջո, իր առաջնորդի պատուհասումից հետո մարեց:

²⁸ Այսպես է տեքստում:

²⁹ Լևոն Թադևոսյան (Պապաշա) (1865-1936) – ծնվել է Ազուլխում, Քրիստափոր Միքայելյանի քրոջ ավագ որդին էր: 1907թ. Բաբվից ընտրվել է ՀՅԳ 4-րդ Ընդհանուր ժողովի պատգամավոր: 1909-1912թթ. ձերբակալված էր Նովոչերկասկի բանտում: Ազատվելուց հետո մինչև 1918թ. գործել է Բաբվում: 1919թ. ընտրվել է Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, ապա նաև՝ ՀՅԳ Գերագույն դատական ատյանի անդամ: Խորհրդայնացումից հետո մինչև մահ ապրել է Փարիզում:

³⁰ «Ճայռ» հասարակական, քաղաքական, տնտեսական օրաթերթը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1907-1908թթ.: Նախագիր-հրատարակիչը Սամսոն Բազարյանն էր, ապա՝ Արշակ Դազարյանը:

գրավված նամակում [ՅՅԴ] Դոնի Նախիջևանի կենտրոնական կոմիտեի անդամ, «Նոր կյանք»³¹ հայկական թերթի խմբագիր Ղարազյուլյանը (հաշե-հսլեբնիկով)³² հաղորդում է Օհանջանյանցին և կուսակցության անդամ Աբովյանին՝ 1907թ. դեկտեմբերին և 1908թ. հունվարին Դոնի Ռոստովում և Ս. Պետերբուրգում նախատեսվող կուսակցական ժողովների մասին:

ՀԱՍ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, քք. 316-317: Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 2

ՍԵՂԱԴԻՅԱԼԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1909 թվականի մայիսի 24: Քաղաք Թիֆլիս:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով Դատական Բեմիչը Քրեական դատավարության կանոնադրության 403-405-րդ հոդվածների հիման վրա հարցաքննեց որպես մեղադրյալ՝ ներքոանվանյալին և նա ցուցմունք տվեց.

Իմ ամուսն, հայրանուն, ազգանուն – Համազասպ Իվանով Օհանջանյան: Ետերքս – 35 տարեկան: Իմ կոչումը-բժիշկ: Ախալքալաք քաղաքի քաղքենիներից, իմ մշտական բնակավայրը – Թիֆլիս քաղաքում, Գանովսկայա փողոց, տուն 15, ամուսնացած եմ: Իմ ծննդավայրը – ...³³: Կավատքը – հայ-գրիգորյան, կրթված, իմ զբաղմունքը – բժիշկ, անշարժ սեփականություն ունեմ Ախալքալաք քաղաքում-տուն, հատուկ նշաններ չունեմ, առնչությունը տուժյալին – ...³⁴: զինապարտությունս – կատարել եմ, քննության տակ – չեմ գտնվել, դատի տակ – չեմ գտնվել:

Բեմիչի կողմից ներկայացված հարցերին. [ստորև շարադրվում են Զ. Օհանջանյանին քննիչի կողմից ներկայացված մեղադրանքները]

Արդյոք ճանաչում եմ ես ինձ մեղավոր³⁵ այն բանում, որ ես պատկանել եմ 1905-1908 թվականներից³⁶ Ռուսական պետության մեջ ձևավորված

հանցավոր ընկերակցությանը՝ «Դաշնակցություն» հայկական հեղափոխական միություն անվանումով կուսակցությանը, որն իր գործունեության մասնակց էր առաջադրել գործադրվների, տնտեսական, կազմակերպական և քաղաքական ահաբեկչությունների ճանապարհով և զինված ապստամբության միջոցով բռնությամբ Ռուսական պետության մեջ օրենքներով հաստատված կառավարման հիմնական ձևի փոփոխությունը և դաշնակցային, ժողովրդավարական հանրապետության հաստատման համար գոյություն ունեցող հասարակական կարգի տապալումը, որ տեղի է ունեցել 1905-1908թթ., [և որ] նշյալ նպատակների համար իր տրամադրության տակ Թիֆլիս քաղաքում և Ռուսական կայսրության ուրիշ քաղաքներում ուներ՝ հեղափոխական բյուրո, հատուկ հեղափոխական կենտրոնական և տեղական կոմիտեներ և ենթակոմիտեներ, խմբեր, 1905-1908թթ. հրատարակած հակակառավարական ամսագրեր, թերթեր, թռուցիկներ՝ զինված ապստամբության կոչերով, Ռուսական պետության մեջ հանրապետության ձևավորման համար, սարքավորումներով տպարաններ, հրագեմի և սառը զենքի մեծ պահեստներ, պայթուցիկ արկեր (ռումբեր), վառոդի, դինամիտի, փամփուշտի և այլնի մեծ պահեստներ, հեղափոխական զինվորների³⁷ հատուկ ջոկատներ, ահաբեկչական ջոկատներ՝ «Ահաբեկիչ Մարմին»-ի³⁸ խորհրդի գլխավորությամբ, որ կոմիտեների որոշումներով 1905-1908թթ. Ռուսաստանում իրականացրել է նշյալ հանցավոր կազմակերպության համար վտանգավոր համարվող և նրա կարգադրություններին ենթարկվել ջցանկացող՝ ինչպես կառավարող իշխանության ներկայացուցիչների, այնպես և մասնավոր անձանց սպանությունների մի ամբողջ շարք, դրանից գատ [իրականացրել է] տեղական հայ բնակչության ամենամյա պարտադրված դրամահավաք՝ հանցավոր նպատակների համար և մահվան սպառնալիքի ներքո, առավել ևս՝ հատուկ ստիպողական մեծ դրամական շրթուններ [է կատարել] հարուստ անձանցից, որոնց հրաժարման դեպքում նրանց [սպառնացել են] սպանել, դրանից բացի ինքնազուրկ կերպով յուրացնելով դա-

³¹ «Նոր կյանք» գրական և քաղաքական շաբաթաթերթը հրատարակվել է Նոր-Նախիջևանում 1906-1907թթ.: Խմբագիրը Գր. Անոփյանն էր, ապա՝ Հ. Խարազյուլյանը:

³² Ծիշտը՝ Հովհաննես Խարազյուլյան:

³³ Այսպես է տեքստում:

³⁴ Այսպես է տեքստում:

³⁵ Սա մեղադրականը կազմողի և ընդհանրապես՝ ցարական դատաքննությանը բնորոշ ամբաստանությունն առաջ տանելու գրելածն է և ոչ թե՛ Հ. Օհանջանյանի ցուցմունքը, ով մինչև վերջ էլ իրեն մեղավոր չճանաչեց:

³⁶ Ալեհայտ է, որ ԳՅԴ ձևավորման այս ոչ ճիշտ ժամկետների մատնանշումը պատահականություն չէր ցարական քննիչների գործելակերպի առումով, քանզի սրանով փորձ էր արվում ջախջախել հենց այդ շրջանից Անդրկովկասում ԳՅԴ-ի շուրջը ձևավորված մարտական, դատական և այլ կառույցները, որոնք 1905-1906թթ. հայ-թաթարական պարտադրված կռիվների արդյունքում վերածվել էին հայկական գավառների փաստացի ինքնավարության ամբողջական և կուռ համակարգի:

³⁷ Փաստաթղթում զինվոր բառը փակագծերում գրված է ռուսերեն՝ *аншор*:

³⁸ Ռուսերեն տառերով հենց այսպես է գրված:

տական իշխանության իրավասությունը՝ իրակա-
նացնելով քրեական և քաղաքացիական գործերի
քննություններ, և այդ գործերով իր ապօրինի դա-
տավճիռներն արձակելով, ընդ որում են՝ Համա-
գասպ Օհանջանյանս [սա կրկին քննիչի կողմից
ներկայացված մեղադրանքի տեքստն է], անդա-
նակցելով նշյալ կուսակցությանը, կրելով կուսակ-
ցական «Համո», «Միեր» և «Միերյան» կեղծա-
նունները, լինելով նշյալ ընկերակցության Արևել-
յան Բյուրոյի անդամ՝ վարել են նրանում քարոզ-
չական գործունեություն, 1905թ. նոյեմբերի 13-ից
մինչև 30-ը մասնակցել կուսակցության շրջանա-
յին ժողովին, [ուր] նա՝ Օհանջանյանը, պնդել է
Կովկասի ինքնավարության, դաշնակցային-ժո-
ղովրդավարական հանրապետության հիմնման և
ռուսական կառավարության դեմ պայքարող
զանգվածների գինման և հանրահավաքներում
կռիվի ու պայքարի քարոզչության ուժեղացման
վրա: 1906թ. փետրվարի 20-ի [ՀՀԳ] կուսակցու-
թյան Բյուրոյի հաշվետվության համաձայն նշված
է Օհանջանյանի մուծումը կուսակցական կարիք-
ների համար 15 ռուբլի: Իսկ 1906թ. հուլիսի 17-18-
ի [ՀՀԳ] Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի
որոշումից հետևում է, որ ի տես նշյալ կոմիտեի
որոշման՝ Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմի-
տեի շրջանի հայկական դպրոցներում ճշմարիտ
հեղափոխական քարոզչության կիրառման մասին
վերջինիս նախագահ «Դարբին Ռուբենը»³⁹ կու-
սակցության Բյուրոյին հաղորդել է «Միերյանի»
կողմից տեղական հայկական դպրոցների համար
ուսուցիչ-քարոզիչներ շուտափույթ ուղարկելու
մասին: 1907թ. հունիսից օգոստոս ամիսների
առգրավված հեռագրերով բացահայտվել է, որ
Օհանջանյանը գործուն մասնակցություն է ունե-
ցել Միհրանի նկատմամբ կուսակցության մահ-
վան վճռի իրականացման մեջ՝ կուսակցության
այլ անդամների դրա կատարմանը դրդելով: Այս-
պես, հունիսի 12-ի թ. 6120 հեռագրով Թիֆլիսից
կուսակցության Բյուրոյի անդամ բժիշկ Սուրադո-
վին կարգադրում է անմիջապես հաղորդել տեղե-
կություններ Միհրանի մասին, իսկ նույն ամսվա թ.
7628 հեռագրով նույն Սուրադովի պահանջին՝ օգ-
նություն ցուցաբերել [ՀՀԳ] Արմավիրի ենթակոմի-
տեին՝ Միհրանի նկատմամբ ահաբեկման համար
դրամ և Բաքվի կենտրոնական կոմիտեից փորձա-
ռու ահաբեկիչներ ուղարկելով, ի տես նրա առող-
ջացման, հաղորդում է Սուրադովին, որ կարգադ-
րություններ արված են, հունիսի 25-ի և հուլիսի
4-ի թթ. 12755, 20001 հեռագրերով, Թիֆլիսից Ս.
Պետերբուրգ, Օհանջանյանը կարգադրում է կու-
սակցության անդամ Ջավրիևին, որպեսզի վեր-

ջինս փոխանցի նույն ընկերակցության անդամնե-
րին ձեռնպահ մնալ «Անջատականների» կուսակ-
ցության հետ միավորման առթիվ փոխզիջումնե-
րից և բանակցություններից: Նովոռոսիյսկում և
Յալթայում Միհրանի գտնվելու մասին [ՀՀԳ] Բա-
թումի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Նավյանի
օգոստոսի 9-ից մինչև 11-ը թթ. 1232, 1549 և 1594
հեռագրական հաղորդումների առթիվ Օհանջան-
յանը նույն օգոստոսի 15-ի կարգադրությամբ, թ.
6546 Բաքու՝ կարգադրում է [ՀՀԳ] Բաքվի կենտրո-
նական կոմիտեի անդամ Թադևոսյանին կուսակ-
ցության անդամ Վարդան Արզումանյանին անհա-
պաղ Թիֆլիս ուղարկել, այսինքն, Քրեական կանո-
նադրության 102-րդ հոդվածով, Պատիժների մա-
սին կանոնադրության 13-րդ և 1453-րդ հոդվածնե-
րով ինձ մեղավոր - ճանաչում⁴⁰:

Ի արդարացում ինձ՝ են պարզաբանում են:
Ձեր ներկայացրած 1907թ. օգոստոսի 15-ի թ.
6546, 1907թ. օգոստոսի 22-ի թ. 10141, 1907թ. հու-
լիսի 4-ի թ. 20001, 1907թ. հունիսի 17-ի թ. 6110 հե-
ռագրերը իմ կողմից չեն գրված և իմ կողմից այդ-
պիսիք չեն ուղարկվել: Ես բոլորովին էլ «Միերյան»
մականուն չունեմ և վերոնշյալ հեռագրերի ձեռա-
գիրն ինձ չէ: «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխա-
կան միություն կուսակցության 1905թ. նոյեմբերի
13-ից մինչև 30-ը համագումարում ես ներկա չեմ
եղել: Նշյալ ժամանակ ես ապրել եմ Թիֆլիս քա-
ղաքում: «Միհրանի» անձը ինձ կտրականապես
անհայտ է⁴¹: Ես միայն հիշում եմ, որ «Մշակ» թեր-
թում կարդացել եմ ոմն Միհրանի անգրագետ հոդ-
վածները, սակայն ով է Միհրանը՝ ես չգիտեմ: Ես
հիշում եմ, որ այդ հոդվածներում պարունակվում
էին հարձակումներ «Դաշնակցություն» կուսակ-
ցության դեմ: Լևոն Թադևոսյանի, Նավյանի և
Վարդան Արզումանյանի անձերը ինձ անհայտ են:
Դավիթ Ջավրիևին ես գիտեմ, ծանոթացել եմ Թիֆ-
լիսում 1905թ. ամռանը, սակայն նրա հետ մոտի-
կից ծանոթ չեմ եղել: Բժիշկ Մինաս Սուրադովին
ես գիտեմ որպես բժշկի և հանդիպել եմ նրա հետ
տեղական բժշկական ընկերությունում, սակայն
նրա հետ մոտիկից ծանոթ չեմ եղել: Արդյո՞ք Ջավ-
րիևը և Սուրադովը «Դաշնակցություն» կուսակ-
ցության մեջ որևէ մասնակցություն ունեցել են թե
ոչ՝ ինձ հայտնի չէ:

Կարդացված է [քննիչի կողմից]:
Հավելեմ:
Ջավրիևի Թիֆլիս գալով՝ ես նրա հետ ծանո-
թացա շատ մոտիկից, սակայն մոտիկ ծանոթու-
թյուն պահպանել չկարողացա, որովհետև նրա
հետ մենք ապրում էինք տարբեր քաղաքներում:

³⁹ Ռուսերեն տառերով հենց այսպես է գրված:
⁴⁰ Այսպես է տեքստում, ինչն ակնհայտ սխալ և վրիպակ է:
⁴¹ Ինչ խոսք, Հ. Օհանջանյանի ինչպես այս, այնպես էլ հետագա բոլոր վկայությունները նրա պաշտպանական
մարտավարության հիմքն էին կազմում: Միհրանի պարագայում՝ իր անձը վերջինիս նկատմամբ ահաբեկման
կազմակերպման մեղադրանքից զերծ պահելու, իսկ ՀՀԳ անդամների դեպքում՝ վերջիններիս պաշտպանելու նպատակով:

Ինձ վերագրվող «Դաշնակցություն» կուսակցության օգտին 15 ռուբլի մուծումը իմ կողմից չէր կարող կատարվել, և հազիվ թե մուծում կատարած որևէ մեկը հաշվետվության մեջ իր ազգանվան դիմաց գրառեր: Դետո ես խնդրում եմ ինձ ներկայացնել 1906թ. կուսակցության Բյուրոյի այն հաշվետվությունը, որտեղ նշված է բժիշկ Օհանջանյանի կողմից 15 ռուբլի մուծումը «Դաշնակցություն» կուսակցության օգտին: Այդպիսի փաստաթղթի առնչությամբ դուք ինձ ասում եք, որ ներկայումս դուք չեք կարող ներկայացնել ինձ տեսնելու համար: Իմ խնդրանքին՝ ցույց տալ ինձ վկաներ, որոնք պնդում են, թե ես մասնակցել եմ կուսակցության համագումարին այն բանի համար, որպեսզի հնարավորություն ունենամ փաստարկված կերպով ժխտելու այդ ցուցմունքները, Դուք, պ. Դատական Քննիչ, հայտարարում եք, որ այժմ այդպիսի ցուցմունքներ ներկայացնել չեք կարող:

Կարդացված է:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 416-417: Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 3 ՈՐՈՇՈՒՄ

1909 թվականի մայիսի 24: Քաղաք Թիֆլիս:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչը սույն թվականին հարցաքննելով Համազասպ Իվանով Օհանջանյանին (Ահաջանով), 35 տարեկան, որպես «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցություն հանցավոր ընկերակցության մեջ մասնակցության [համար] մեղադրվող, ինչպես նաև կուսակցության անունից վերջինիս անդամներին Միիրանի, Վարդապետյանի⁴² և այլոց սպանության համար ստորելու մեջ, այսինքն՝ Պատժի մասին կանոնադրության 13-րդ, 120-րդ, 1453-րդ հոդվածներով և Քրեական կանոնադրության 102-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործություններում, զՏԱՎ.

1. Որ Համազասպ Օհանջանյանը մերկացվում է նշյալ հանցագործություններում՝ ինչպես խուզարկության ժամանակ գտնված «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական միություն կուսակ-

ցության փաստաթղթերով, այնպես և 1907թ. հունիս և օգոստոս ամիսներին առգրավված հեռագրերով, ինչպես նաև՝ քննության ժամանակ հարցաքննված վկաների ցուցմունքներով,

2. Որ նրան սպառնացող պատիժը կապակցված է սեփականության իրավունքից զրկման հետ: Վերոշարադրյալի ուժով Դատական Քննիչը, ղեկավարվելով Քրեական դատավարության կանոնադրության 416-րդ հոդվածի 6-րդ կետով, 419-րդ և 420-րդ հոդվածներով և Պատժի մասին կանոնադրության 13-րդ, 120-րդ, 1453-րդ հոդվածներով և Քրեական կանոնադրության 120-րդ հոդվածով, ՈՐՈՇԵՑ.

Նշյալ մեղադրյալ Համազասպ Օհանջանյանին կալանքի տակ պահել Մետեխի բանտում, ինչի մասին և հայտարարել նրան:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 417: Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 4 ՄԵՂԱԴՐՅԱԼԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԼՐԱՅՈՒԹՅՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1910թ. հոկտեմբերի 26: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանի հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչը հարցաքննեց ներքոանվանյալին, ով ցուցմունք տվեց.

Համազասպ Իվանով Օհանջանյան – լրացուցիչ ցուցմունք եմ տալիս.

Հայերեն լեզվով ներկայացված ձեռագրում՝ որպիսին Դուք, Դատական Քննիչ, ասում եք առգրավված է Սարգիս Մանասյանցի⁴³ և վերնագրված է «Թմբուկի»⁴⁴ հաշվետվություն», «1906թ. հունիսի 1-ին փոխանցված է Սեերին Թիֆլիս 1000 ռուբլի» գրառումը ինձ հետ ոչ մի առնչություն չունի: Հայտարարում եմ, որ ես խնդրել էի ներկայացնել ինձ խուզարկության արձանագրությունը, որի ժամանակ առգրավված է այդ հաշվետվությունը, որպեսզի հանձնվեմ, թե համարակալված է արդյոք այդ հաշվետվությունը նշյալ արձանագրության մեջ, սակայն Դատական Քննիչը ինձ մերժեց: Ինձ ներկայացված Ախալքալաքի գանձապետա-

⁴² Թերևս՝ Վարդեայանի:

⁴³ Մանասյան Սարգիս (՝-1920) – մանկավարժ, հասարակական-քաղաքական գործիչ: Դասավանդել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, եղել ՅՅԴ Արևելյան Բյուրոյի Ջինական մարմնի անդամ: Լիժնյան գործով բանտարկվել է Ռոստովի բանտում, ապա դատապարտվել տաժանակիր աքսորի մինչև 1916թ.: 1918թ. մայիսին մասնակցել է Դարաքիլիսայի հերոսամարտին: 1920թ. որպես ՅՅԴ լիազոր մեկնել է Դիլիջան բանակցելու բուլշևիկների հետ, սակայն ձերբակալվել է և ուղարկվել Բաքու, ապա աքսորվել Նարզեն կղզի, ուր գնդակահարվել է:

⁴⁴ «Թմբուկը» վիսալբալաքն է:

րանի 1906թ. հուլիսի 1-ի թ. 521847 փոխանցման տոմսում են տեսնում են, որ «Խ. Դիլանյանի» կողմից Ախաբայաբ քաղաքից Թիֆլիս քաղաք բժիշկ Համազասպ Իվանի Օհանջանյանին փոխանցվել է 1000 ռուբլի, ընդ որում այդ տոմսի դարձերեսին կա [հետևյալ] գրությունը և ստորագրությունը. «Հազար ռուբլի ստացել են 1906թ. հուլիսի 6-ին Համազասպ Օհանջանյանից»: Այդ թարգմանության կապակցությամբ հայտարարում են, որ այդ տոմսի դարձերեսին «հազար ռուբլի 1906թ. հուլիսի 3. Օհանջան...» 1000 ռուբլի ստանալու գրությունը և ստորագրությունը գրված են իմ կողմից: Այդ թարգմանության առիթով հայտարարում են, որ Խ. Դիլանյանը իմ փեսան է և փողը իմն է՝ անձամբ ինձ պատկանող: Ներկայացված «ՀՀԴ 1-ին կենտրոնական կոմիտեի հաշվետվություն 1906թ. հունվարի 1-ից առ 1906թ. նոյեմբերի 1» վերնագրով ձեռագրի 7-րդ էջի 23 փյու դիմաց հայերեն լեզվով «Մեծրին-10-355-21» գրառումը, որպիսի ձեռագիր Դուբ, Դատական Քննիչ, ասում եք՝ գտնվել է Սարգիս Մանասյանցի մոտ՝ ինձ հետ ոչ մի առնչություն չունի: Հայտարարում են, որ խուզարկության արձանագրությունը ներկայացնելու մասին իմ խնդրանքը, ե՞րբ է գտնվել այդ ձեռագիրը՝ նրա համար, որպեսզի համոզվեմ՝ արդյոք այնտեղ է գտնվել այդ փաստաթուղթը, Ձեր կողմից, Դատական Քննիչ, ինձ մերժվեց: Ինձ մոտ խուզարկության ժամանակ ժանդարմական ռոտմիստր Պ. Լոմիաշվիլին և Թիֆլիս քաղաքի 4-րդ տեղամասի պ. պրիստավը⁴⁵, չնայած իմ խնդրանքին, ինձնից խլված փաստաթղթերը օրենքի պահանջի համաձայն չեն համարակալել և արձանագրել, և դրա համար էլ են իրավունք ունեն ենթադրել, որ այնտեղ ոչ ինձնից առգրավված և ինձ չպատկանող փաստաթղթեր կարող են գտնվել: Իսկ եթե պ. Դատախազի հայտարարությամբ հետազայում կազմվել է այդ փաստաթղթերի ցուցակը, ապա են այդ դեպքում ներկա չեմ եղել:

Ձեր կողմից ներկայացված տարբեր փաստաթղթերի առիթով, որոնց մասին Դուբ, Դատական Քննիչ, ասում եք, որ այդպիսիք առգրավվել են բժիշկ Հ. Օհանջանյանից, հայտարարում են.

1. «Մարիա Ալեքսանդրի Սունդուկյանցի գրատուն և «Գործավոր» թերթային գործակալություն» բլանկով «Յառաջ» գրադարանի⁴⁶ վարչության անունով «Գրախանութի վարիչ Օհանջանյան» ստորագրությամբ 1907թ. փետրվարի 5-ից ներկայացված նամակը – ըստ կցված ցուցակի հայերեն լեզվով գրքույկներ կամ գրքեր ուղարկելու խնդրանքով, և նույն բլանկով «Մ. Սունդուկ...»

«Մեծարգո Համազասպ Իվանի» անունով 1907թ. փետրվարի 5-ից ռուսերեն լեզվով նամակը–ըստ կցված ցուցակի «Յառաջ» գրադարանի գրքույկներ ուղարկելու խնդրանքով, այդ երկու նամակները գտնվել են ինձ մոտ, ընդ որում, առաջին նամակը՝ որպես հասցեագրված «Յառաջ» գրադարանի վարչության անունով, են պետք է հանձնել «Յառաջ» գրադարանի հրատարակիչ հաշիկյանցին, որի անունը չեմ հիշում: Որտեղ է գտնվել «Յառաջ» գրադարանի վարչությունը՝ են չգիտեմ:

2. «Սիրելի Համո»-ի անունով «Քո Սկրտիչ» ստորագրությամբ անթվակիր հայերեն նամակը – 100 օրինակ, «Ս. Ֆեդոտովիչ, ժողովրդական փողեր», 100 օրինակ – «Լերան նոր քարոզ» և «Յառաջ»-ի «Հարուստներ և աղքատներ» գրքույկները և այլն ուղարկելու խնդրանքով «Սկրտիչ» ստորագրած նամակի հեղինակը իմ հորեղբոր տղա Սկրտիչ Օհանջանյանն է:

3. «Կ. Պոլսում Պ. Պալենց գրատուն» բլանկով «Պ. Պալեն...» ստորագրությամբ «Յառաջ» գրադարանի վարչության անունով գրքույկների և գրքերի ուղարկման մասին 1908թ. նոյեմբերի 15-28-ի հայերեն նամակը և այն նամակը, որը ենթակա է հաշիկյանցին փոխանցման, առգրավվել է ինձնից:

4. «Կովկասյան Ռազմիկ» խմբագրություն» բլանկով «Ռոստոմ»⁴⁷ դիմումով նոյեմբերի 26-ի նամակը «Ռազմիկ» թերթի բաժանորդների մասին հաղորդելու խնդրանքով՝ ինձնից չի առգրավվել:

5. «Թանկագին, անգին իմ Օլեչկա»-ի անունով «Շուշիկ» ստորագրությամբ անթվակիր ռուսերեն նամակը ինձ հետ ոչ մի առնչություն չունի և չէր կարող առգրավվել իմ թղթերից: Դատելով դիմումից՝ այն վերաբերում է իմ կնոջը: Այդ նամակի բովանդակության մասին են ոչ մի բացատրություն տալ չեմ կարող:

6. «Կովկասում ինքնավարության սկզբունք» բառերով սկսվող մեծ չափերի կես էջանոց ձեռագիրը առգրավվել է ինձնից և գրված է իմ կողմից:

7. «Անդրկովկասում ինքնավարություն» բառերով սկսվող մեծ չափերի կես էջանոց ձեռագիրը առգրավվել է ինձնից և գրված է իմ կողմից:

8. «Սիրելի Համո»-ի անունով «Խ. Դիլանյան» ստորագրությամբ 1908թ. հուլիսի 15-ի հայերեն նամակը առգրավված է ինձնից և հաշատուր Դիլանյանն իմ փեսան է:

9. «Հարգարժան Համո»-ի անունով «Ս. Եղիզարյան»⁴⁸ ստորագրությամբ «Ռազմավիրական Սղնախյան և Թելեակյան փոստային կետերի պահպանման գործակալ Պ. Ա. Եղիզարով» բլանկով

⁴⁵ Ոստիկանական պաշտոնյա:

⁴⁶ «Յառաջ» գրադարանի մատենաշարով հրատարակված գրքերի ամբողջական ցանկը տես «Յուշապատուն ՀՀ Դաշնակցութեան, 1890-1950», հրատ. ՀՀԴ Բիւրո: Պոսթըն, տպ. «Հայրենիք», 1950, 636 էջ:

⁴⁷ Խոսքը ՀՀԴ հիմնադիրներից Ռոստոմի (Ստեփան Ջորյան) մասին է:

⁴⁸ Սարգիս (Սեբեդյ) Փաշոյի (Պողոսի) Եղիզարյանը կուսակցական գործիչ էր, զբաղվում էր Թիֆլիսի «Հերմես» տպարանում ՀՀԴ գրականություն հրատարակելով: Ձերբակալվել է լիժնյան գործով:

Մելիք-Ազարյանցի անունով վերսիլի ուղարկման մասին 1908թ. մայիսի 8-ի նամակը առգրավվել է ինձնից: Այդ նամակում հիշատակվող Մանասի⁴⁹ ով լինելը ինձ հայտնի չէ: Այդ նամակը ինձ գրված է բյուրինացաբար՝ ծագած Սերգեյ Եղիզարովի և այդ նամակում հիշատակված անձանց՝ Թովչյանի⁵⁰, Նազարյանի⁵¹ և Գալստյանի միջև, «Յերմես» տպարանում «Գործ»⁵² թերթի տպագրման կապակցությամբ, որպես անձի՝ ներկա գտնված բանավոր պայմանագրի կնքման ժամանակ՝ երրորդ անձի կարգավիճակով:

10. «Արևելյան Բյուրոյի ընկերոջ» անունով «Հայկո» ստորագրությամբ 1906թ. հոկտեմբերի 11-ի հայերեն նամակը-նոյեմբերին դրամի քանակի փոխանցման մասին հաղորդելու խնդրանքով՝ խուզարկությամբ ինձ մոտ չի հայտնաբերվել:

11. «Ընկերներ» դիմումով և «Պարույր»⁵³ ստորագրությամբ անթվակիր դեկտեմբերի 25-ի հայերեն նամակը չէր կարող առգրավվել ինձնից: Ժամդարմական վարչությունում ռոտմիստոր Պրիզորան հայտնեց ինձ, որ իբր թե այդ նամակը գտնվել է իմ քույր Սաթենիկին⁵⁴ պատկանող առանձին թղթապանակում՝ իմ բնակարանում:

12. [ՅՅԳ] Վրեժի⁵⁵ կենտրոնական կոմիտեի «Շահե...» ստորագրությամբ 1908թ. հոկտեմբերի 26-ի թ. 72 անդորրագիրը չէր կարող առգրավվել ինձնից:

13. «Թանկագին Համո»-ի անունով «Դ. Ջավրիև», «Դավիթ» ստորագրությամբ ռուսերեն նամակը առգրավվել է ինձնից:

14. «Սիրելի Համո»-ի անունով 1906թ. հուլիսի 9-ի հայերեն անստորագիր նամակը չէր կարող հայտնաբերվել ինձ մոտ:

15. «Սիրելի Շուշանիկ»-ի անունով «Մայլու-շա» ստորագրությամբ, մասամբ ռուսերեն, մասամբ հայերեն նամակը չի գտնվել իմ թղթերի մեջ, իսկ ժամդարմական վարչությունում ինձ հայտնեցին, որ այդ նամակը գտնվել է իմ կնոջ թղթերում:

16. «Ընկերներ»-ի անունով «Բաբկեն» ստորագրությամբ 1908թ. դեկտեմբերի 6-ի հայերեն նամակը խուզարկությամբ ինձ մոտ չի գտնվել:

17. Էջմիածնի ժողովի⁵⁶ բանաձևերից մեկի նախագիծ ներկայացնող մատիտով գրված հայերեն ձեռագիրը առգրավվել է ինձնից, ես չեմ գրել, իսկ ով՝ չգիտեմ:

18. «Արշակ» ստորագրությամբ Բեռլինից 1907թ. դեկտեմբերի 14-ի հայերեն երեք էջանոց նամակը՝ դիմումով, որը թանաքով ջնջված է, և «Արշակ Իսահակյանց»⁵⁷ ստորագրությամբ «ՀՀ Դաշնակցություն. Կովկասյան գործունեության մասին հարցը և նրա բաժանման մասին» 139 կիսաէջանոց հայերեն ձեռագիրը առգրավվել են ինձնից: Դրանք ես ստացել եմ «Գործ» թերթի խմբագրությունից՝ Լիպարիտ Նազարյանից, մայելու համար, իմ ձերբակալությունից քիչ առաջ և դրանք մայել ես չհասցրի:

Չեր ներկայացրած հետևյալ վերնագրերով հայերեն 13 ձեռագրերի առթիվ.
Ա. Կաբանով և., Հողային հարցը Նոր Ջեղանի դիպում,
Բ. Շիշկո, Որտեղի՞ց է ծագել հողային սեփականությունը,
Գ. Ինչպիսի՞ կարգեր են մեզ անհրաժեշտ,
Դ. Գոլուբև, Ինչպիսի՞ զենստով է անհրաժեշտ և ինչ պետք է նա անի,
Ե. Ինչպե՞ս պետք է ծախսվեն ժողովրդական փողերը,
Զ. Ինքնակալությունը և սովը,
Է. Ի՞նչ է համընդհանուր, ուղղակի, հավասար և գաղտնի ընտրական իրավունքը,
Ը. Ի՞նչ է անհրաժեշտ գյուղացուն,
Թ. Ալեքսեև, Պետիցիաների իրավունքը,
Ժ. Պրոկոպովիչ, Ի՞նչ է անհրաժեշտ բանվորներին,
Ի. Տարնովսկի, Հայրենասիրությունը և նրա նշանակությունը ժամանակակից պետության մեջ,
Լ. Ինչպե՞ս են բանվորները պաշտպանում

⁴⁹ Սարգիս Մանասյանն է:

⁵⁰ Թովչյան Եղիշե Թադևոսի (1872-1909) – գրող, հրապարակախոս, խմբագիր, հասարակական-քաղաքական գործիչ: 1905թ. Թիֆլիսում մասնակցել է հայ-թուրքական կռիվներին, 1907թ. ՀՀԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում ընտրվել Արևելյան Բյուրոյի անդամ: 1909թ. հոկտեմբերի 23-ին Կ. Պոլսից Կարին վերադարձի ճանապարհին՝ Բաբերդի շրջակայքում, սպանվում է Միհրանի եղբոր՝ Հաբեթի կողմից:

⁵¹ Լիպարիտ Նազարյանը «Յառաջ»-ի խմբագրակազմի անդամ էր:

⁵² «Գործ» հասարակական, քաղաքական օրաթերթը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1908-1909թթ.: Նմբագիրը Ա. Դոշոյանն էր:

⁵³ Անդրանիկ Օզանյանն է:

⁵⁴ Սաթենիկ Օհանջանյանը խորհրդակցական ծայրով հրավիրված էր 1911թ. օգոստոսի 17-սեպտեմբերի 17-ին Կ. Պոլսում գումարված ՀՀԴ 6-րդ Ընդհանուր ժողովին:

⁵⁵ ՀՀԴ «Վրեժի» կամ «Վրեժստանի» կենտրոնական կոմիտեությունն ընդգրկում էր Ատրպատականի շրջանը:

⁵⁶ Էջմիածնի Ազգային կենտրոնական ժողովը Մկրտիչ Ա. խրիմյանի հովանավորությամբ նշանակվել է 1906թ. օգոստոսի 15-ին, գումարվել է 1906թ. օգոստոսի 17-29-ին: Նախագահը Ա. Ջավարյանն էր: Ժողովի 60 պատգամավորներից 54-ը ներկայացնում էին ՀՀԴ-ն: Ժողովը ցրվել է ցարական ոստիկանության կողմից:

⁵⁷ Ջանայան (Իսահակյան) Արշակ (1882-1940) – ՀՀԴ անվանի գործիչ: 1905թ. ձերբակալվել է ցարական ոստիկանապետի ատարակման համար: 1906թ. Գերմանիայում հիմնել է «Եվրոպայի հայ ուսանողական միությունը»: Եղել է ՀՀ դեսպանը Վրաստանում, 1920թ. օգոստոսի 10-ին Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կնքել է համաձայնագիր, մասնակցել է 1921թ. բոլշևիկների հետ Ռիզայի բանակցություններին:

իրենց շահերը – նույն բովանդակության ռուսերեն տպագիր թերթիկով,

Խ. Կամենև 3ու., Ի՞նչ բան է լիբերալը և պահպանողականը – նույն բովանդակությամբ ռուսերեն գրքուկով,

հայտարարում են. ես չգիտեմ՝ արդյոք դրանք ինձնից են ազդարավել, թե՞ ոչ, քանի որ «Գործ»-ի խմբագրությունից նայելու համար ինձ ուղարկվել են մի քանի ձեռագրեր, բայց քանի հաս՝ չեն հիշում: Փոստային թղթի վրա «Հայ-թաթարական ընդհարումների մեղավորները» վերնագրով 6 կիսաթղթերի վրա ռուսերեն ձեռագիրը ազդարավել է ինձնից և գրվել իմ կողմից: Ձեր կողմից ներկայացված անդորրագրերում հայերեն ձեռագիր տեքստը, ազդարաված, ինչպես Դուք, Դատական Քննիչ, ասում եք, Վլադիկավկազ քաղաքում 1908թ. դեկտեմբերին Արամ Աջայխանյանից և Ալեքսանդր Մարտիրոսովից, «Դաշնակցություն» կուսակցության Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի գրագրության մեջ – «34 գիրք ժլատի»⁵⁸ կենտրոնական կոմիտեին 500 ռուբլի (հինգ հարյուր ռուբլի), Արևելյան Բյուրո, Մեեր, 2 օգոստոսի 1906թ.» – իմ կողմից չի գրվել: Ձեր կողմից ներկայացված «Մեեր» ստորագրությամբ հայերեն գրությունը, ազդարաված ինչպես Դուք, Դատական Քննիչ, ասում եք, Մեծ Դարաքիլիսա գյուղում Էվոյանց եղբայրների մոտ՝ ես չեմ գրել: Ձեր կողմից ներկայացված «Համո» ստորագրությամբ «Մանաս»-ի անունով հայերեն գրությունը, գտնված ինչպես Դուք, Դատական Քննիչ, ասում եք, 1907թ. սեպտեմբերի 2-ին Թիֆլիսում Եղիզարովների գրասենյակում՝ ես չեմ գրել: Ձեր կողմից ներկայացված հայերեն նամակի վերաբերյալ, գտնված ինչպես Դուք, Դատական Քննիչ, ասում եք, 1907թ. օգոստոսին Կորյուն վարդապետի մոտից Ելիզավետպոլում «Համ. Օհանջան...» ստորագրությամբ, Թիֆլիս՝ «Սուրբ Հայր»-ի անունով, հայտարարում են, որ ես չեմ հիշում, որ գրեի այդպիսի նամակ, սակայն այդ նամակի ձեռագիրը մի քիչ նման է իմին: Ձեր կողմից ներկայացված «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցության ժլատի կենտրոնական կոմիտե» բլանկով 1906թ. հուլիսի 19-ի հայերեն «Ի տեղի Կ. Կոմիտեի Ռ. Դարբի...» ստորագրությամբ Արևելյան Բյուրոյի անունով նամակի առնչությամբ և ինձ ներկայացված «ժլատի շրջանային ժողով. «Դաշնակցության» մասնակցությունը հասարակական բոլոր գործերում» վերնագրով հայերեն ձեռագրում գրառումի մեջ ընդունվում է, որ «Դաշնակցությունը» պարտավոր է մասնակցել հասարակական գործե-

րին, ընտրություններին, թե «Դաշնակցությունը» չի կարող անցկացնել զուտ կուսակցական անձանց, նա պարտավոր է աջակցել առավել զիտակիցներին, քան այլ թեկնածուների, այլ վայրերի մարմինները պարտավորվում են գրել «Ալիք»-ի խմբագրության միջոցով Արևելյան Բյուրոյին, Մեերին՝ ուսուցիչներ գտնելու համար, որպիսի նամակ և ձեռագիր Դուք, Դատական Քննիչ, ասում եք՝ գտնվել են 1907թ. սեպտեմբերի 2-ին Թիֆլիս քաղաքում Դավել և Սերգեյ Եղիզարովների փոստային գրասենյակում՝ հայտարարում են, որ այդ նամակը և դրանում գրառումը ինձ հետ ոչ մի առնչություն չունի: «ՀՀԴ» անդորրագրի կազմի դարձերեսի վրայի գրառումները և ստորագրությունները «ՀՀԴ Արևելյան Բյուրո» կարմիր կնիքի կիսադրոշմով, անդորրագրային զբոյլի կոճիղերում, որպիսին Դուք, Դատական Քննիչ, ասում եք՝ գտնված է Դոմի Ռոստով քաղաքում 1909թ. ապրիլին Սեմեվով⁵⁹ Գռուզիայի մոտ. Ա. «Շաունեմի խմբին չի հանձնված անդորրագիր 15 ռուբլու, ինչպիսին ներառված է դրամական մատյանում, 1907թ. սեպտեմբերի 1», «Խ-ր-ին չի հանձնված անդորրագիր 15 ռուբլու 50 կոպեկի, ինչպիսին ներառված են դրամական մատյանում, Մեեր, սեպտեմբերի 1» – գրված և ստորագրված չեն իմ կողմից: Ես հայտարարում են, որ խուզարկության արժանագրությունները ինձ ներկայացնելու մասին իմ խնդրանքում, որի ժամանակ գտնվել են ինձ ներկայացված փաստաթղթերը, հանձնվելու համար արդյո՞ք դրանք լինեն են պատկանում, Ձեր կողմից, Դատական Քննիչ, ինձ մերժվել է: Ինձ առաջարկվել է այժմ որպես փակված հայկական «Յառաջ»⁶⁰ թերթի խմբագիր Ավետիք Սահակովի⁶¹ կողմից մասնակցել խմբագրմանը՝ զիտական հողվածներ նայելու համար, ինչին ես համաձայնեցի: Սակայն, փաստացի չեմ մասնակցել: Ձեր կողմից ներկայացված երկու ռուսերեն նամակները, ազդարաված ինչպես Դուք, Դատական Քննիչ, ասում եք, Դավիթ Ձավրիկից՝ Պետերբուրգ քաղաքում «Ձեր Համո» ստորագրությամբ, «Թանկագին Դավիթ Քրիստափորի» անունով՝ գրված են իմ կողմից: Կարս քաղաքում ապրող Համբարձում Դարիբովին ես չեմ ճանաչում: Ա. Մ. Օհանջանյանից Համբարձում Դարիբովին Կարս 500 ռուբլի փոխանցելու մասին ձեր ներկայացրած Փոխտարձ վարկի թիֆլիսյան ընկերության 1909թ. մայիսի 7-ի անդորրագրից ես երևում է, որ իմ կողմից մշյալ գումարը փոխանցված է Համբարձում Դարիբովին: Այդ կապակցությամբ ես հայտարարում են, որ դա իմ հանգուցյալ հոր պարտքն էր ոմն Եղիշե Բաստրմաջյանի, ում

⁵⁸ ՀՀԴ «ժլատի» կամ 10-րդ կենտրոնական կոմիտեությունն ընդգրկում էր Հյուսիսային Կովկասի շրջանը:
⁵⁹ Ռուսերեն գրված է հենց այդպես՝ Семенов: Խոսքը Սիմոն Վրացյանի մասին է:
⁶⁰ «Յառաջ» հասարակական, քաղաքական, տնտեսական օրաթերթը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1906թ.: Խմբագիրը Ավետիք Սահակյանն էր, ով ևս ձերբակալվել էր լիժնյան գործով:
⁶¹ Սահակովը նույն ինքնը՝ Ավ. Սահակյանն է (Հայր Աբրահամը) - անվանի կուսակցական-պետական գործիչ: Եղել է Հայաստանի Խորհրդարանի նախագահ, Խորհրդայնացումից հետո գործել է Լիբանանում:

խնդրանքով ես այդ գումարը փոխանցել եմ Յան-բարձուն Դարիբովին: «Երկու հազար չորս հարյուր ռուբլի ստացա, բժ. Յ. Օհանջանյան» 1908թ. օգոստոսի 28-ի «Բերբերովից» Սուրադյանին – երկու հազար չորս հարյուր ռուբլի Դոնի Ռոստովից Թիֆլիս» ներկայացված փոխանցման հեռագրի դարձերեսին և «Յազար հինգ հարյուր ռուբլի ստացա 1907թ. փետրվարի 14-ին, բժ. Յան. Օհանջ...», հարկովից՝ Արիստակես Տեր-Կարապետյանից Թիֆլիս քաղաք բժիշկ Մինաս Սուրադովին 1500 ռուբլի փոխանցման մասին 1907թ. փետրվարի 7-ի Ազով-Դոնյան առևտրական բանկի ներկայացված անդորրագրի դարձերեսի ստորագրությունները և գրառումները՝ գրված են իմ կողմից: Այդ կապակցությամբ ես հայտարարում եմ, որ իմ գրառումները և ստորագրությունները, ինչքան հիշում եմ, գումարը ստացել եմ ես և փոխանցել բժիշկ Մինաս Սուրադովին:

Ձեր կողմից ներկայացված դրամական փոխանցումների կապակցությամբ.

Ա. Թիֆլիսի Առևտրական բանկի միջոցով «Ա. Օհանջ.» ստորագրությամբ 1908թ. հոկտեմբերի 6-ին Երևան Գալուստ Ալոյանին⁶² 1000 ռուբլի փոխանցելու մասին,

Բ. Ազով-Դոնյան առևտրական բանկի միջոցով «Յ. Օհանջանյան» ստորագրությամբ Ելիզավետպոլ Միխայիլ Աֆանասևին 1907թ. հոկտեմբերի 27-ին 500 ռուբլի և 1906թ. սեպտեմբերի 1-ին 2000 ռուբլի փոխանցելու մասին,

Գ. Փոխադարձ վարկի Թիֆլիսի ընկերության միջոցով 1906թ. դեկտեմբերի 4-ին Ելիզավետպոլ Միխայիլ Աֆանասևին 1000 ռուբլի, 1906թ. մայիսի 23-ին Շուշի Թեոդորոս Խաչիկին 4000 ռուբլի, 1907թ. փետրվարի 28-ին Ելիզավետպոլ հոգևորական Բաբյանին 500 ռուբլի, 1906թ. հոկտեմբերի 19-ին և 23-ին Երևան Աբրահամ Տեր-Արիստակեսյանին 2300 ու 1000 ռուբլի փոխանցումների մասին ես հայտարարում եմ, որ բացառությամբ Գալուստ Ալոյանի անվամբ առաջին փոխանցումից, ինչը ես ժամանակի վաղեմության պատճառով ճշգրիտ չեմ հիշում ինչքան և ում եմ փոխանցել և կատարե՞լ եմ այդ բոլոր փոխանցումները՝ չեմ հիշում, որ հայ-թաթարական ընդհարումների և նրա ավարտին հետևող ժամանակահատվածում ես, իմ պարտքը համարելով օգնել տուժած հայերին, իմ մոծումներով մասնակցել եմ նրանց օգտին [կատարվող] դրամահավաքներին, ինչպես նաև այլ անզամ փոխանցել եմ հավաքված գումարները նվիրատուների հանձնարարությամբ:

Ինչ վերաբերում է Գալուստ Ալոյանի անվամբ 1908թ. հոկտեմբերի 6-ի փոխանցմանը՝ ես նույնպես չեմ հիշում դրա ծագումը, հավանաբար այն վերաբերում է նույն կարգավիճակին: Ձեր կողմից ներկայացված Փոխադարձ վարկի թիֆլիսյան ընկերության հայտարարության առնչությամբ 1906թ. դեկտեմբերի 13-ին «Ա. Օհանջանյան» ստորագրությամբ Ալեքսանդրապոլ Սիմոն Խոյեցյանին 800 ռուբլի փոխանցման մասին, հայտարարում եմ, որ այդ փողերը փոխանցված են մասամբ՝ ի հաշիվ Սիմոն Խոյեցյանին իմ հորեղբայր Արտաշես Օհանջանյանի պարտքի, իսկ մասամբ՝ իմ հորեղբորը հանձնելու համար: Ձեր ներկայացրած Երևանից Թիֆլիս 1907թ. հունիսի 8-ի և 1907թ. հունիսի 14-ի «Թիֆլիս, «ժայռ»-ի խմբագրություն, Յան Օհանջանյանին: Ուղարկեք թուղթ...», «Թիֆլիս, «ժայռ»-ի խմբագրություն, Յան Օհանջանյանին: Թուղթը ուղարկված է, հեռագրեցեք» երկու հեռագրերի առնչությամբ հայտարարում եմ, որ ես չեմ հիշում, որ ստացած լի - նեմ ման հեռագրեր և դրանց տեքստի ձեռագիրն ինձ անձանոթ է: Խնդրում եմ ներկայացնել ինձ քննչական վարույթի խուզարկության և առգրավումների արձանագրությունների, ինչպես նաև «Դաշնակցություն» կուսակցությանը իմ պատկանելության մեղադրանքով քննչական վարույթի պատճենները:

Արձանագրությունն անձամբ կարդացել եմ: Յանազասպ Իվանի Օհանջանյան:

Դատական թարգմանիչ Նադիրաձե:

Դատական քննիչ և. Լիժին:

ՉԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թթ. 4191-4195: Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 5 ՈՐՈՇՈՒՄ

1911թ. փետրվարի 11-ից մինչև 24-ը: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանի հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչը, դիտարկելով իր կատարած նախաքննությունը հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության գործով, ԳՏԱԿ.

Որ մերքոնավանյալ մեղադրյալներին սույն գործով ներկայացված Քրեական Դատավարության կանոնադրության 448-րդ և 476-րդ հոդված-

⁶² Գալուստ Յակոբի Ալոյան-ազալային-ազատագրական պայքարի հայտնի գործիչ: Կրել է Թորոս, Դարվիչ հեղափոխական կեղծանուններ: Ծնվել է 1864թ. Երևանում, ավարտել է տեղի ծխական դպրոցը: Եղել Մրգաստանի (Երևան) Կենտրոնական կոմիտեի ղեկավար դեմքերից մեկը: Թավրիզում հիմնել է ԶՅԴ «Խարիսխ» զինագործարանը, եղել Խանասորի արշավանքի գլխավոր զինագործը: 1908թ. մասնակցել է իրանական հեղափոխությանը, ապա գործել է Բայազետում, ուր և դավադրաբար սպանվել է երիտթուրքերի կողմից՝ Կովկաս անցնելու փորձի ժամանակ 1914թ. կեսերին:

ների հիման վրա, նրանց նախաքննությամբ արված են հետևյալ հայտարարությունները.

XXXXXXXXI. Համազասպ Իվանով Օհանջանյան.

1. «Մհեր» և «Մհերյան» ստորագրությամբ փաստաթղթերը իր կողմից չեն գրված և իրեն չեն վերաբերում, իսկ քանի որ թե՛ հայերեն և թե՛ ռուսերեն փաստաթղթերի փորձաքննությունը կատարվել է ոչ բանիմաց փորձագետների կողմից, դրա համար էլ նշանակել փորձաքննություն գեղազանցապես ռուսերեն և հայերեն լեզուների տիրապետող փորձագետների միջոցով, ինչպիսիք կարող են լինել Դոնի Նախիչևանի հոգևոր ճեմարանի ուսուցիչները,

2. Ի հաստատումն այն ամենի, որ ինքը 1907թ. ողջ ամառը մշտապես ապրել է Թիֆլիսի նահանգի Ծղնեթ գյուղում, դրա համար էլ չէր կարող «Մհերյան» ստորագրությամբ հեռագիր գրել—հարցաքննել Ալեքսանդր Բայսոզալովին, Աշոտ Աթանասյանին, Աստվածատուր Երիցյանին և Գրիգոր Վարդանյանին,

3. Ի հաստատումն այն բանի, որ Քեչիշյանը և Վարդերեսյանը նենգաշորթ են, նրանց ցուցմունքները կեղծ են և որ նրանք իր դեմ ցուցմունք են տվել՝ ելնելով թշնամությունից— հարցաքննել Սկրտիչ Բարդուղիմեոսի Մաղաթովին և Հարություն Ցեյանովին,

4. Քեչիշյանի և Վարդերեսյանի բնութագրերը՝ որպես նենգաշորթների, բնութագրման համար հարցաքննել Յալթայի տեղամասի դատախազի տեղակալ Միլենտին, Յալթայի դատական քննիչին, որ քննություն է կատարել 1907թ. սեպտեմբերին Պատմի մասին կանոնադրության 924-րդ հոդվածով՝ նրանց [ուղղված] մեղադրանքով, և սույն գործին կցել ինչպես նշյալ գործը, այնպես և այդ գործը դադարեցրած քննիչի որոշումը,

5. Հարցաքննել հայերեն լեզվին գիտակ անձանց, որ «Համո»-ն ոչ թե մակամուն է, այլ Համազասպ անվան կրճատ ձևը,

6. Ներկայացնել այն փաստաթղթերը, որոնց հիմամբ իր վրա ծանրագույն մեղադրանքներ են սարքվել և որոնք իրեն չեն ներկայացվել (փաստաթղթերը Գրուզիայի մոտ են՝ Արևելյան Բյուրոյի անդամ Համոյի ընտրության մասին, Եդիզարովի փաստաթղթերը՝ Համոյի կողմից 22 մ. մուծելու մասին, և վերջապես՝ 1905թ. շրջանային ժողովում Համոյի ներկայության մասին), բայց դրանք իրեն ներկայացնելու հարցում մերժել են,

7. Ի հաստատումն այն բանի, որ ինքը չէր կարող ներկա գտնվել 1905թ. նոյեմբերի շրջանային ժողովին— հարցաքննել Կլավդիա Արղուտինսկայային, Էմմա և Վասիլի Մայկովներին, Տիգրան Թաղևադյանին և այլոց,

8. Ի հաստատումն այն բանի, որ Օհանջանյանը անկուսակցական է և քաղաքականությանը

չզբաղվող — հարցաքննել Կլավդիա Արղուտինսկայային, Վասիլի և Էմմա Մայկովներին, Ստեփան Դոնդուրովին, Տիգրան Թաղևադյանին, Հովսեփ Խուրունցին, Սերգեյ Տեր-Մանասյանցին, Ալեքսանդր Քալանթարովին և այլոց,

9. Ի հաստատումն այն բանի, որ Համազասպ Օհանջանյանը Էջմիածնի համազումարի պատգամավոր է ընտրվել Բաքու քաղաքից որպես անկուսակցական առաջադիմական,

10. Ի տես այն բանի, որ նրան մինչ այժմ չեն ներկայացվել թե՛ իր և թե՛ ուրիշ անձանց մոտ եղած խուզարկությունների արձանագրություններ, դրա համար ներկայացնել իրեն այդպիսիք, քանի որ քննության ժամանակ այդ արձանագրությունները չեն կարդացվել: Համազասպ Օհանջանյանին ներկայացված փաստաթղթերը հայտնաբերվել են այն թղթերում, որոնք նրա մոտ չեն գտնվել, և որ այդ առթիվ քննիչի և պրիստավի ներկայացրածի ու ցուցմունքի միջև հակասություններ կան,

11. Ջավրիկի բացատրությունը, որ Համազասպ Օհանջանյանը «Դաշնակցություն» կուսակցության կողմնակից է — ներկայացնում է ոչ մի բանի վրա չհիմնված ենթադրություն,

12. Ի տես հայերեն փաստաթղթերում սխալ թարգմանության—նոր թարգմանություն կատարել հայ ուսուցիչների միջոցով և համեմատության համար տրամադրել իրեն հայերեն փաստաթղթերի պատճենները,

13. Տրամադրել իրեն քննչական վարույթի գործի բնագիրը՝ մեքենագիր տեքստի վրիպակների պատճառով,

14. Դատական Քննիչի կարծիքով՝ «Դաշնակցություն» կուսակցությունը մինչև 1905թ. գոյություն չի ունեցել, մինչդեռ Դատական Քննիչը ներկայացնում է մինչև 1905թ. կատարված սպանությունների մի ողջ շարք, դրա համար էլ կուսակցության բնութագրումը իրականությանը չի համապատասխանում: Ապա, Դատական Քննիչի կողմից անուշադրության է մատնվել հայ-թաթարական ընդհարումների հսկայական նյութը, ընդ որում, փաստաթղթերի թարգմանության ժամանակ ուշադրություն է դարձվել հայերի հարձակումներին և անուշադրության են մատնվել հայերի վրա հարձակումների, կազակների գործողությունների, կառավարական իշխանության գործակալների մասին [փաստերը], դրա համար էլ այդ փաստաթղթերը և գրքերը ենթարկել լրացուցիչ թարգմանության,

15. 1905թ.-ից մինչև 1907թ. «Դաշնակցություն» կուսակցությունը ինքնապաշտպանության կազմակերպություն էր և այդ ժամանակի ողջ քննության ընթացքում ցույց չի տրված ոչ մի հեղափոխական ելույթ, իսկ քննությամբ ներկայացվող ահաբեկչությունները հայ-թաթարական ընդհա-

րունների հիմքի վրա սպանություններ են՝ գերագույն իշխանության դեմ խռովության հասկացողության ներքո դիտարկվելու համար անիրավագոր, ինչի [որպես] հաստատում կցել Կովկասի փոխարքայի կողմից հրավիրված հայ-թաթարական համագումարի արձանագրությունը և սենատոր Կուզմինսկու հաշվետվությունը,

16. Ի հաստատումն այն բանի, որ «Յառաջ» գրադարանի հրատարակությունները լեգալ են, որ այդ գրադարանի հրատարակած 60 գրքերից մասնուկի գծով կոմիտեի կողմից բռնագրավված է միայն հինգ-վեցը, իսկ մնացածը հասարակության մեջ շրջանառության է թույլատրված, քանի որ ինքը՝ Օհանջանյանը, նշյալ «Յառաջ» գրադարանի հետ ոչ մի առնչություն և մասնակցություն չի ունեցել, հաղորդել իրեն, թե ինչու է ինքը «Յառաջ» գրադարանի առնչությամբ մեղադրվում,

17. Ի հաստատումն այն բանի, որ 1905թ.-ից մինչև 1907թ. «Դաշնակցություն» կուսակցությունը զբաղվել է միայն հայ-թաթարական ընդհարումների հարցերով, որ նրա գործունեությունը թույլատրվել է կառավարական իշխանության կողմից՝ որպես ոչ մի հակակառավարական բան չներկայացնող, որ փոխարքայի կարգադրությամբ զեներալ-մահանգապետերը, զավառապետերը զենք են տրամադրել սպանություններից և թալանից խաղաղ բնակչության պաշտպանության համար, որ գործերը և ոստիկանությունը գործել են «Դաշնակցություն» կուսակցության հետ համերաշխ, որ կուսակցության գործունեությունը կրել է բացահայտ բնույթ և ոչ մեկը առիթ չուներ նրան հանցավոր համարել – հարցաքննել զեներալ Մալամային, Սուլթան Դրիմ-Գիրեյին, փոխարքայի գրասենյակի կառավարիչ Պետերսոնին, Ջուկովսկուն, Խատիսովին⁶³, Սամսոն Չարությունովին⁶⁴, Երմոլակին, Չրելակին, Բաքվի քաղաքազուլուխ Մարտինովին, Վեսելովզորովին և Ելիզավետպոլի հայկական առաջնորդարանի արխիվից պահանջել ռուսական կառավարության գործակալների և հայկական ինքնապաշտպանության անդամների գրագրության մասին գործը,

18. Նշյալ ժամանակահատվածում կուսակցությունը ծրագիր չի ունեցել, որպեսզի նրա գործունեությունը ենթարկվի Քրեական կանոնադրության 102-րդ հոդվածին, իսկ 1905թ. նրա նախագիծը օրինական ուժ չուներ, իսկ ինչ վերաբերում է 1907թ. հետո կուսակցության գործունեությանը, ապա ողջ քննության ընթացքում Ռուսաստանում

կառավարման կերպի փոփոխության հավակնող ոչ մի հեղափոխական ելույթ չկա՝ բացառությամբ գործադուլների, իսկ Դատական Քննիչի կողմից Գոյագնովի, Կարանգուլովի և Ալիխանովի սպանությունները «Դաշնակցություն» կուսակցությանը վերագրելը [անհիմն է, քանի որ]. առաջինը՝ կատարված է սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության, երկրորդը՝ սոցիալիստ-հեղափոխականների, և երրորդը՝ վրացիների կողմից, ինչի մասին հաղորդվել է թռուցիկներում, ինչպիսիք պահանջել և կցել գործին,

19. Ազատել կալանքից գրավի կամ երաշխավորության դիմաց և տրամադրել ողջ գործի պատճենը:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թթ. 4413-4415: Թարգմանություն ռուսերենից:

XXXXXXXXIX. Համազասպ Օհանջանյան (Լրացուցիչ հայտարարություն)

Կրկին ներկայացնել «Յառաջ» գրադարանի առնչությամբ նրա մեղադրանքի կետերը, գտնված նամակի առթիվ («Չերմես») տպարանի մասին) Սերգեյ Եդիգարովի ցուցմունքը:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 4422: Թարգմանություն ռուսերենից:

CXCIII. Համազասպ Օհանջանյան (Լրացուցիչ հայտարարություն)

1. Ներկայացնել իր քննչական [գործի] վարույթի պատճենները,
2. Ազատել կալանքից:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 4442: Թարգմանություն ռուսերենից:

28. Համազասպ Օհանջանյան.

Ի տես հայերեն փաստաթղթերում թարգմանությունների անճշտության՝ իրականացնել դրանց նոր թարգմանություն միջնակարգ ուսում-

⁶³ Խատիսյան Ալեքսանդր (1874-1945) – անվանի պետական-քաղաքական գործիչ: 1909-1917թթ. եղել է Թիֆլիսի քաղաքազուլուխ-Քաղաքների միության կովկասյան կոմիտեի նախագահ, 1915-1917թթ.՝ Հայ Ազգային խորհրդի փոխնախագահ: Մասնակցել է 1918թ. Տրապիզոնի և Բաթումի բանակցություններին: 1918թ. նոյեմբերից եղել է ՀՀ արտգործնախարար, 1919թ. օգոստոս-1920թ. մայիս՝ ՀՀ վարչապետ: Կնքել է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, մասնակցել Լոզանի խորհրդա-ժողովի աշխատանքներին:

⁶⁴ Չարությունյան Սամսոն (1869, գ. Վերին Աղղան-1941) – անվանի հասարակական-քաղաքական գործիչ: Եղել է Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության նախագահ, Ազգային Բյուրոյի նախագահ, Հայ Ժողովրդական կուսակցության փոխնախագահ, պատերազմից վնասվածներին օգնող Հայկական Կենտրոնական կոմիտեի նախագահ:

նական հաստատությունների հայ ուսուցիչների միջոցով և տրամադրել իրեն դրանց համեմատության պատճենները:

Տրամադրել քննչական [գործի] վարույթի բնագիրը՝ ի տես մեքենագիր պատճեններում որոշ սխալների, քանի որ այդպիսի պատճենները չեն կարող օրինավոր ուժ ունենալ:

Տրամադրել երեք փաստաթղթեր, որոնց հիման վրա նրա նկատմամբ ժանրագույն մեղադրանք է ներկայացվել և որոնք մինչ այժմ չեն տրամադրվել (փաստաթղթերը Գռուզայանի մոտ են) – Համոյին Արևելյան Բյուրոյի անդամ ընտրելու, Եղիգարովի փաստաթղթով Համոյի կողմից 22 ռուբլի մուծելու և վերջապես Համոյի 1905թ. շրջանային ժողովին [մասնակցելու վերաբերյալ], սակայն դրանում իրեն մերժվել է:

Ի տես այն բանի, որ մինչ այժմ իրեն չեն տրամադրվել ինչպես իր, այնպես էլ ուրիշների մոտ [կատարված] խուզարկությունների արձանագրությունները, տրամադրել այդպիսիք, քանզի կարողացված քննչական [գործի] նյութում չեն եղել խուզարկության արձանագրություններ, իսկ Համագասպ Օհանջանյանին ներկայացված փաստաթղթերը՝ իբր նրա մոտ գտնված, հայտնաբերվել են իր մոտ չգտնված թղթերում: Այսպես, Դատական Քննիչի կողմից ներկայացվել է «Պարույր» ստորագրությամբ մեծ չափերի հայերեն ձեռագրեր՝ իբր գտնված իր բնակարանի վառարանում, այնինչ խուզարկություն իրականացրած պրիստավ Պոպովը իր ցուցմունքում հաստատում է, որ վառարանում գտնվել են միայն թղթի պատռված և այրված կտորներ:

Տրամադրել «Յառաջ» գրադարանի առնչությամբ մեղադրանքի կետերը:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 4460: Թարգմանություն ռուսերենից:

[Դատական Քննիչի խոսքերը]

Մեքենագիր պատճեններում կուպիտ սխալների առատության առիթով մեղադրյալ Օհանջանյանի ցուցմունքները, որոնց հետևանքով այդ պատճենները չեն կարող օրինական ուժ ունենալ, հիմնագուրկ են, քանզի պատճեններում հանդիպել ենք վրիպակներ տարբեր բառերում, սակայն այդ վրիպակները ուղղվել են քննության ներկայացումից առաջ կամ էլ ընթերցման բուն ընթացքում, ընդ որում այդ վրիպակները գործի համար էական նշանակություն չունեն: Մեքենագիր պատճեններում սխալների մասին մեղադրյալ Օհանջանյանի ցուցմունքները հիմնված են այն բանի վրա, որ մեղադրյալները քննչական [գործի] ընթերցման ժամանակ

⁶⁵ Այսպես է տեսնում:

տեսել են մեքենագիր պատճեններում կատարված ուղղումները և հարցնում էին դրանց պատճառների մասին: Այդ ամենը միասին վերցրած վկայում են, որ մեղադրյալների մոտ պահանջները բավարարման ենթակա չպետք է լինեն: Համագասպ Օհանջանյանի հայտարարությունն այն մասին, որ Դատական Քննիչի կողմից «Պարույր» ստորագրությամբ մեծ չափի թուղթ է իրեն ներկայացվել իբր գտնված իր՝ Օհանջանյանի մոտ, բնակարանի վառարանում, այնինչ այդ խուզարկությունն իրականացրած պրիստավ Պոպովը իր ցուցմունքում հաստատում է, որ վառարանում գտնվել են միայն այրված թղթի կտորներ...⁶⁵, չեն համապատասխանում իրականությանը, քանի որ 1910թ. սեպտեմբերի 26-ին Համագասպ Օհանջանյանին, ինչպես հետևում է նրա հարցաքննության արձանագրությունից, ներկայացվել է այլ թղթերի թվում և գրելու թղթի թերթ՝ «Ընկերներ» դիմումով, «Պարույր» ստորագրությամբ ղեկտեմբերի 25-ից և Օհանջանյանը հայտարարել է, որ նման նամակ չէր կարող իրենից առգրավվել, ընդ որում, ոչ մի ցուցում այն փաստի առթիվ, որ այդ փաստաթղթի ներկայացման ժամանակ Դատական Քննիչի կողմից բացատրվել է, որ այդպիսի փաստաթուղթ գտնվել է նրա՝ Օհանջանյանի վառարանում, բնակարանում, նշյալ արձանագրությունում չկա, իսկ պրիստավ Պոպովը, ում իր փաստարկները հաստատելու համար հղում է անում մեղադրյալ Օհանջանյանը, չի հաստատում այդ և 1909թ. մայիսի 19-ի իր ցուցմունքում բացատրում է, «որ Համագասպ Օհանջանյանի մոտ ես հայտնաբերել եմ հայերեն, ֆրանսերեն և ռուսերեն լեզուներով մեծ գրագրություն, իսկ մեկ ձեռագիրը (բայց ոչ նամակը) պատռված կտորներով գտնվել է վառարանում և առանց նշյալ այրված թղթի կտորների»:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 4467: Թարգմանություն ռուսերենից:

Մեղադրյալ Համագասպ Օհանջանյանը միջնորդություն ներկայացրեց.

Ա. Վկաների հարցաքննության մասին՝ ի հաստատումն այն բանի.

1. Որ 1907թ. ողջ ամառը առանց բացակայելու նա ապրել է Թիֆլիսի գավառի Ծղնեթ գյուղում, դրա համար էլ չէր կարող «Մեդրյան» ստորագրությամբ հեռագիր գրել,
2. Որ 1905թ. նոյեմբերին նա չէր կարող Թիֆլիս քաղաքում [ԲՅՊ] շրջանային ժողովին ներկա լինել,
3. Որ ինքը՝ Համագասպ Օհանջանյանը, անկուսակցական առաջադիմական է, քաղաքականությամբ չզբաղվող,

4. Որ ինքը էջմիածնի համագումարի պատ-
գամավոր է ընտրվել որպես անկուսակցական-
առաջադիմական,

Բ. Հայերեն լեզվի գիտակ անձի հարցաքննու-
թյունն այն մասին, որ «Համո»-ն նրա «Համա-
զասպ» անվան կրճատված անունն է և ոչ թե նրա
մականունը:

Սակայն, այս բոլոր միջնորդությունները են-
թակա չեն բավարարման, քանի որ.

Առաջին, մեղադրյալ Համազասպ Օհանջան-
յանի հղումը իր՝ 1907թ. ողջ ամառը Ծղնեք գյու-
ղում առանց բացակայելու ապրելու մասին իրա-
կանությանը չի համապատասխանում, քանզի
1907թ. Ազովո-Դոնյան առևտրական բանկի թիֆ-
լիսյան բաժանմունքի փոխանցումների մասին
հայտարարությունների դիտումով և փորձաքն-
նությանը հաստատվել է, որ Համազասպ Օհան-
ջանյանն իր ձեռքով գրած հայտարարությանը
1907թ. հուլիսի 24-ի թ. 1142646 անդորրագրով
Թիֆլիսից Ելիզավետպոլ փոխանցել է 500 ռուբլի,
ինչպիսի փաստն արդեն ինքնին բացառում է մե-
ղադրյալ Օհանջանյանի հայտարարության հա-
վաստիությունը Ծղնեք գյուղում իր անբացակա
մնալու մասին, դրա համար էլ այդ հիմնավորմամբ
վկաների հարցաքննությունն ի հաստատումն
իրականությանը չհամապատասխանող տվյալ
հանգամանքի՝ չի կարող տեղի ունենալ,

Երկրորդ, 1905թ. նոյեմբերի 12-ից մինչև դեկ-
տեմբերի 1-ը Համազասպ Օհանջանյանը բնակ-
վել է Թիֆլիս քաղաքում և հենց այդ նույն ժամա-
նակ ք. Թիֆլիսում տեղի է ունեցել «Դաշնակցու-
թյուն» կուսակցության շրջանային ժողովը, ընդ
որում այդ նիստերը գումարվել են թե՛ ցերեկով, թե՛
երեկոյան ժամը 10-ից և այլն, դրա համար էլ տար-
օրինակ է, ինչ ձևով մեղադրյալ Օհանջանյանի
կողմից նշված վկաները, ընդ որում՝ նրա հետ
նույն բնակարանում չապրող, կարող են վկայել,
որ նա՝ Օհանջանյանը, ներկա չի եղել ավելի քան
հինգ տարի առաջ տեղի ունեցած այդ ժողովում:
Դրանից զատ, մեղադրյալ Օհանջանյանի մեկ
հղումը, որ իր նշած վկաները կարող են վկայել
այդ շրջանային ժողովում իր բացակայության
փաստը, զուրկ է որևէ հիմքից, քանի որ մեղադր-
յալ Օհանջանյանը չի ներկայացնում ոչ մի տվյալ,
որոնք կապացուցեին նրա վկաների բերած այդ-
պիսի հանգամանքը հավաստիացնելու հնարավո-
րությունը, լքանի՛ որ կարող են վկայել միայն այն
անձինք, որոնք ներկա են եղել այդ ժողովում և
տեսել այդտեղ մեղադրյալ Օհանջանյանին, հա-
կառակ դեպքում՝ նման փաստը չի կարող ապա-
ցուցվել վկաների ցուցմունքներով,

Երրորդ, Համազասպ Օհանջանյանի ցուց-

մունքն այն մասին, որ ինքն անկուսակցական
առաջադիմական է, վկայում է միայն մեղադրյալ
Օհանջանյանի ցանկության մասին՝ այդ միամիտ
հնարքով հերքել «Դաշնակցություն» հայ հեղա-
փոխական կուսակցության մեջ իր մասնակցու-
թյունը, ինչպիսին [նրա մասնակցությունը] վկայ-
վել է ինչպես գրավոր փաստաթղթերով, այնպես
և բավական մեծաքանակ վկաների երդվյալ
ցուցմունքներով: Մի կողմ թողնելով վկաների
ցուցմունքները՝ անհրաժեշտ է նախ և առաջ ուշ-
ադրություն դարձնել 1908թ. դեկտեմբերի 12-ին
Համազասպ Օհանջանյանի մոտ խուզարկու-
թյամբ հայտնաբերված փաստաթղթերին, որոնք
իրենց ողջ լրիվությամբ ապացուցում են, որ
Օհանջանյանը ոչ միայն եղել է «Դաշնակցու-
թյուն» հայ հեղափոխական կուսակցության ան-
դամ, այլև նույնիսկ այդ կուսակցության գլխա-
վոր մարմին «Արևելյան Բյուրոյի» անդամ, ինչի
հետևանքով նույնիսկ անհասկանալի է՝ ինչպե՛ս
նման մերկացնող փաստաթղթերի առկայության
դեպքում Օհանջանյանը նույնիսկ հնարավորու-
թյուն ունի հղում կատարել վկաների վրա, որոնք
կարող են հաստատել, որ ինքը՝ Համազասպ
Օհանջանյանը, անկուսակցական առաջադիմա-
կան է, մինչդեռ անկուսակցական առաջադիմա-
կան անվանվող մեղադրյալ Համազասպ Օհան-
ջանյանի մոտ գտնվել են խուզարկությանը
հետևյալ փաստաթղթերը.

1. «Հայկունի» (ներկա գործով մեղադրվող
Հակոբ Զիլինգարյան⁶⁶) ստորագրությամբ 1906թ.
հոկտեմբերի 11-ի նամակը Ելիզավետպոլից
«Դաշնակցություն» կուսակցության Արևելյան
Բյուրոյի անդամների անունով: Արևելյան Բյուրո-
յից կուսակցության Ելիզավետպոլի կոմիտեին
1905թ.-ից մինչև 1906թ. հոկտեմբերը դրամի քա-
նակի փոխանցման մասին հաղորդելու խնդրան-
քով, ինչն անհրաժեշտ է կուսակցական հաշվետ-
վության կազմման համար,

2. Ֆիլիպպոլից 1905թ. նոյեմբերի 28-ի
Ռոստոմի («Դաշնակցություն» կուսակցության
Արևելյան Բյուրոյի անդամ մեղադրյալ Ստեփան
Զորյան) անունով նամակը՝ կուսակցական նոր
հուսալի հասցեի [հաղորդման] խնդրանքով, քանի
որ Աբովյանը (նույն կուսակցության անդամ և մե-
ղադրյալ Լևոն Աբովյան) լքում է իր փոստարկղը,

3. 1906թ. հուլիսի 9-ի «Համոյի» (այսինքն
Համազասպ Օհանջանյան) անունով «Կարո» ստո-
րագրությամբ նամակը 1300 ռուբլի և 200 ռուբլի եր-
կու հաշիվների ուղարկման մասին, փոխանցված
Մանասի (այսինքն այդ կուսակցության անդամ մե-
ղադրյալ Սարգիս Մանասյանցի) կողմից, ցուցու-
մով, որ վերջինից ստացված մարտական փամ-
փուշտները գտնվում են իր՝ Կարոյի մոտ,

⁶⁶ Հակոբ Զիլինգարյանը 1900-ական թվականներին եղել է Կարսի շրջանի ԴՅԳ «ճակատային զօրի դեկավար գործիչ»: Մահացել է 1912թ. Վլադիկավկազի բանտում՝ ծանր հիվանդությունից հետո:

4. «Շուշիկ» ստորագրությամբ «Համոյի» (այսինքն Համազասպ Օհանջանյան) անունով նամակ, ուր վերջինս հաղորդում է, որ նա՝ Համազասպ Օհանջանյանը, իր կողմից հարգված մարդ է, դաշնակցական է, և որ ինքը՝ Շուշիկը, նախկինում եղել է միայն դաշնակցականուհի, բայց այժմ ոչ, ինչով ինքը շատ բան է կորցրել՝ թողնելով «Դաշնակցություն» կուսակցությունը իր համոզմունքների պատճառով,

5. «Դավիթ Ջավրիկ» (սույն գործով մեղադրյալ Դավիթ Ջավրիկ) ստորագրությամբ «Համոյի» (Համազասպ Օհանջանյան) անունով նամակը, որպեսզի վերջինիս նամակը ներկայացնող «Ազատ միություն» ամսագրի խմբագրին ծանոթացնի «Դաշնակցության» կազմակերպության անդամների հետ,

6. 1908թ. դեկտեմբերի 6-ի «Բաբկեն» ստորագրությամբ կուսակցության Արևելյան Բյուրոյի անդամների անունով նամակը՝ հրազենի ստացման և երկրորդ՝ զինվորական դատարանին հանձնման մասին հաղորդագրությամբ, ինչի հետևանքով անհրաժեշտ է դատապաշտպան վարձելու միջոցներ ձեռնարկել,

7. «Մկրտիչ» («Դաշնակցություն» կուսակցության անդամ և մեղադրյալ Մկրտիչ Մելիքյանց) ստորագրությամբ «Համոյի» (Համազասպ Օհանջանյան) անունով նամակը՝ հայերեն հեղափոխական գրքույկներ 100 օրինակ ու Ֆեդորովիչի «Ժողովրդական փողեր» և «Լերան նոր քարոզ» 100 օրինակ «Յառաջ» գրադարանի հրատարակություններ ուղարկելու խնդրանքով, քանի որ այդ գրքույկները ունեն մեծ տարածում և ծառայում են կուսակցական քարոզչության նպատակին,

8. 1907թ. փետրվարի 5-ի Բաբկից «Դպրոցի աշխատակից» գրատնից «Յառաջ գրադարանի վարչության» անունով նամակը՝ «Յառաջ» գրադարանի հրատարակություններից մինչև 30 տեսակի գրքույկ և ամեն տեսակից 30-50 օրինակ ուղարկելու խնդրանքով,

9. 1908թ. նոյեմբերի 15-ի Կ. Պոլսից «Յառաջ» գրադարանի վարչության անունով նամակը՝ այդ գրադարանի յուրաքանչյուր հրատարակությունից 10 օրինակ ուղարկելու խնդրանքով,

10. 1907թ. փետրվարի 5-ի «Սունդուկյանց» գրատնից «Համազասպ Իվանովիչի» անունով նամակը՝ ինչքան հնարավոր է, ըստ կից ցուցակի, «Յառաջ» գրադարանի շատ գրքույկներ ուղարկելու խնդրանքով,

11. 1908թ. մայիսի 28-ի «Գ. Ա.» ստորագրությամբ «Ընկեր Համո» (այսինքն կուսակցության անդամ Համո-Համազասպ Օհանջանյան) անու-

նով նամակը, [հետևյալ] ցուցումով, որ գրքույկը անհրաժեշտ է տպագրել Ս. Պետերբուրգում Չարիխյանի միջնորդությամբ, իսկ «Յառաջ»-ի խմբագրության հանձնաժողովի անդամներին հարկավոր է ուշադրություն դարձնել այդ ձեռագրի ընթերցմանը,

12. Տասնյոթ կասկածելի և հեղափոխական հայերեն ձեռագրեր՝ մեծ մասամբ իրենցից ռուսերեն արգելված գրքույկների թարգմանություններ ներկայացնող և հավանաբար «Յառաջ» գրադարանի կողմից դրանք հրատարակելու համար նախատեսված:

Այսպիսով, թվարկված փաստաթղթերը հաստատում են ոչ միայն Համազասպ Օհանջանյանի անկասկած պատկանելությունը «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցությանը որպես նրա Արևելյան Բյուրոյի անդամ, այլև նույնիսկ վկայում են նաև այն մասին, որ Համազասպ Օհանջանյանը՝ որպես «Դաշնակցություն» կուսակցության Արևելյան Բյուրոյի անդամ, եղել է այդ կուսակցության գրքույկների հրատարակման գծով համապատասխան ծրագրերի գլխավոր կարգադրիչներից մեկը՝ լինելով նույն կուսակցության Արևելյան Բյուրոյին կից մարմին «Յառաջ» գրադարանի հանձնախմբի անդամ:

«Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցության Չորրորդ ընդհանուր ժողովի⁶⁷ արձանագրությունից և որոշումներից ու 1907թ. ծրագրից հետևում է, որ «Յառաջ»-ի խմբագրության կազմումը Արևելյան Բյուրոյի գործն է: Դրանից բացի, հայերեն «Ժամանակ»⁶⁸ թերթի ընթերցումից հետևում է, որ դրա 1907թ. հունվարի 26-28-ի ք.19 և 20-ի համարներում նշվում է, որ որպես դաշնակցականների կողմից Թիֆլիսում Պետական Դումայի պատգամավորների ընտրողների թեկնածու երրորդ տեղամասում ընտրվել է բժիշկ Համազասպ Օհանջանյանը, իսկ «Ալիք» թերթի, ինչպես արդեն վերևում նշվեց՝ «Դաշնակցություն» կուսակցության Արևելյան Բյուրոյի օրգան, թիւ 22-ում նշվում է, որ 1906թ. հունիսի 10-ին քաղաքային դումայի շենքում, քաղաք Թիֆլիսում, տեղի ունեցավ գործադուլավոր հացթուխների ժողով «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամներ օրիորդ Շուշիկի, Եղիշե Թոփչյանի և այլոց մասնակցությամբ՝ բժիշկ Համազասպ Օհանջանյանի նախագահությամբ: Վերոնշյալ և Օհանջանյանի մոտ գտնված Դավիթ Ջավրիկի Ս.Պետերբուրգից ուղարկված մամակից հետևում է, որ Օհանջանյանի հեռագրերը հացթուխների հանրահավաքի մասին նա Ջավրիկին ուղարկել է բոլոր պրոլետարական

⁶⁷ Գումարվել է Վիեննայում 1907թ. փետրվար-ապրիլ ամիսներին: Այստեղ Հ. Օհանջանյանը Ս. Ջավարյանի, Արմեն Գարոյի, Եղ. Թոփչյանի և Ա. Վոսյանի հետ ընտրվել է Արևելյան Բյուրոյի անդամ:

⁶⁸ «Ժամանակ» հասարակական, տնտեսական, քաղաքական և զրական օրաթերթը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1906-1907թթ., արդեն իսկ հիշատակված «Չերմես» տպարանում: Խմբագիր-հրատարակիչն էր Հովհաննես Տեր-Միքայելյանը, ապա՝ Սարգիս Մանայանը:

թերթերին [հաղորդելու համար], բայց այդպիսիք դադարել են լույս ընծայվել: Հայերեն «Յառաջ» թերթի ընթերցումը, որը ինչպես արդեն վերևում սույն որոշման մեջ ցույց տրվեց՝ Անդրկովկասում «Դաշնակցություն» կուսակցության օրգանն էր, հաստատել է, որ 1905թ.-ից մինչև կառավարական իշխանության կողմից այդ թերթի փակումը, բժիշկ Համազասպ Օհանջանյանը եղել է դրա խմբագրակազմի անդամ:

Համազասպ Օհանջանյանի հայտարարությունն այն մասին, որ «Յառաջ» թերթը և «Յառաջ» գրադարանը ինքը չի համարել և չի համարում կուսակցական՝ միանգամայն նույնական է այն բանին, որ ինքը՝ Համազասպ Օհանջանյանը, լինելով «Դաշնակցություն» կուսակցության ամենից գործունյա և երևելի անդամներից մեկը, որպեսզի ինչ-որ կերպ թաքցնի իր անկասկած մասնակցությունը, հայտարարում է, որ ինքը անկուսակցական առաջադիմական է, սակայն նրա այդպիսի հայտարարությունները զուրկ են որևէ հիմքից:

Նույն Օհանջանյանի հոդույնը հայերեն լեզվի գիտակ անձի վրա՝ ի հաստատումն այն բանի, որ «Համո»-ն մականունն չէ, այլ հակիրճ անունը «Համազասպ» անունից, շատ միամիտ է, քանի որ ոչ ոք չի կարող նույնիսկ հերքել նրա այդպիսի փաստարկներն այն մասին, որ «Համո»-ն նրա «Համազասպ» անվան փոքրացուցիչն է, սակայն դա, այդուհանդերձ, չի բացառում և այն, որ Համազասպ Օհանջանյանը կուսակցական գաղտնապահությամբ նշվում էր նրանում իր փոքրացուցիչ «Համո» անունով, ունենալով ի հավելումն և «Մհեր» («Մհերյան») գաղտնապահ կեղծանուն-մականուն:

Վերջին համաձայնաբեր միանգամայն հաստատվել է այն բանով, որ 1908թ. դեկտեմբերի 12-ին խուզարկության ժամանակ գտնված «Դաշնակցություն» կուսակցության այլ կուսակցական թղթերի և հաշվետվությունների մեջ վերջինիս անդամ Սարգիս Մանասյանցի մոտ «Թմբուկի» (Ախալքալաք) կոմիտեի 1905-1906թթ. հաշվետվությունում նշվում է, որ 1906թ. հուլիսի 1-ին Ախալքալաքից Թիֆլիս Մհերին փոխանցվել է 1000 ռուբլի, իսկ փոստային փոխանցումների և Ախալքալաքի գանձապետության փոխանցումների դիտումնից պարզվեց, որ 1906թ. հուլիսի 1-ին Ախալքալաքից միայն մի փոխանցում է կատարվել տեղական գանձապետարանի միջոցով թ. 521849 անդորրագրով Խաչատուր Դիլանյանից՝ քաղաք Թիֆլիս, Համազասպ Օհանջանյանին 1000 ռուբլի, որոնք ստացվել են վերջինիս կողմից ստացականով 1906թ. հուլիսի 6-ին պետական բանկի թիֆլիսյան բաժանմունքից:

Քննության ժամանակ հարցաքննված վկա Քեչիշյանը բացատրեց, որ «Համազասպ Օհանջանյանը, լինելով «Դաշնակցություն» կուսակցու-

թյան Արևելյան Բյուրոյի անդամ և ղեկավարելով քարոզչական գործունեությունը, հայտնի էր կուսակցությունում «Համո» անունով և «Մհերյան» մականունով:

Մեղադրյալ Համազասպ Օհանջանյանի «Մհեր» («Մհերյան») կուսակցական մականունի պատկանելությունը ցույց են տալիս նաև հետևյալ կուսակցական փոխանցումները. հենց նույն Սարգիս Մանասյանցի մոտ գտնված կուսակցության երևանի կենտրոնական կոմիտեի անդամ «Դարվիշի» (այսինքն՝ Գալուստ Ալոյան) ստորագրությամբ 1908թ. դեկտեմբերի 8-ի «Լեռ-միդի» (մեղադրյալ Սարգիս Մանասյանց) անունով մամակում նշվում է, որ «Դարվիշը», հաղորդելով «Լեռնիդին» իր կողմից կուսակցության երևանի (Սրգաստան) կոմիտեի հաշվետվությունների պատրաստման մասին, տեղեկացնում է, որ նախկինում «Մհերից» ստացած 4300 ռուբլին ծախսվել է կոմիտեում, դրա համար էլ հարկավոր է փոխանցել «Մհերին», որպեսզի նա էլի փող ուղարկի, իսկ բանկերի անդորրագրերի դիտումնից հետևում է, որ 1908թ. փետրվարի 21-ին Համազասպ Օհանջանյանը Թիֆլիսից երևան փոխանցել է 500 ռուբլի, որոնք և ստացվել են Գալուստ Ալոյանցի կողմից՝ 1908թ. փետրվարի 28-ին, որ 1908թ. մարտի 28-ին նույնի կողմից նշալին փոխանցվել է 1000 ռուբլի, որոնք և ստացվել են վերջինիս կողմից 1908թ. մարտի 31-ին, որ 1908թ. հոկտեմբերի 6-ին նույնի կողմից փոխանցվել է նշալին 1000 ռուբլի, որոնք և ստացվել են վերջինիս կողմից 1908թ. հոկտեմբերի 11-ին, որ 1908թ. նոյեմբերի 13-ին նույնի կողմից նշալին փոխանցվել է 900 ռուբլի, որոնք և վերջինս ստացել է նույն նոյեմբերի 18-ին, որ 1908թ. դեկտեմբերի 1-ին նույնի կողմից նշալին փոխանցվել է 900 ռուբլի, որոնք և վերջինս ստացել է դեկտեմբերի 4-ին: Իսկ ընդհանրապես նշալի անդորրագրերով 1908թ. Համազասպ Օհանջանյանի կողմից Թիֆլիսից երևան Գալուստ Ալոյանցին փոխանցվել է 4300 ռուբլի, իսկ «Դարվիշի» (Գալուստ Ալոյանց) նշալ կուսակցական մամակով 1908թ. դեկտեմբերի 8-ից նշվում է «Մհերից» (Համազասպ Օհանջանյան) 1908թ. կուսակցության երևանի կոմիտեի համար 4300 ռուբլի ստացած լինելու մասին: Այդպիսով, վերոբերյալ փաստաթղթերը միանգամայն ապացուցելով «Դաշնակցություն» կուսակցության մեջ «Մհեր» («Մհերյան») մականունի անկասկած պատկանելությունը Համազասպ Օհանջանյանին, հերքում են նույն Օհանջանյանի փաստարկները, որ իր կողմից կատարվել են դրամական փոխանցումներ որպես ինքնապաշտպանության համար դրամահավաքների՝ հայ-թաթարական ընդհանրումների ժամանակ, մինչդեռ Գալուստ Ալոյանցին կուսակցական փոխանցումները կատարված

են Համազասպ Օհանջանյանի կողմից ոչ թե 1908թ., այլ որչ 1908թ. ընթացքում⁶⁹:

Դիտարկված այլ տվյալներից հաստատվում է Համազասպ Օհանջանյանի անհերքելի մասնակցությունը նշյալ «Դաշնակցություն» կուսակցությանը: Աչքի է զարնում հետևյալ ակնառու փաստը: Ահավասիկ, երկվյալ հավատարմատար Կլանկի ցուցմունքով բժիշկ Համազասպ Օհանջանյանը 1907թ. ներկայացել է իրեն առաջարկելով Կլանկին զինվորական դատարանում և Թիֆլիսի դատական պալատում պաշտպանել հայերին, որոնք մեղադրվում են «Ելիզավետպոլ» երկաթգծի կայարանում, ոստիկանական սենյակում, ռուսք նետելու մեջ և Ելիզավետպոլ քաղաքում պայթուցիկ նյութերի պատրաստման լաբորատորիայի հայտնաբերման գծով, ընդ որում այդ երկու գործերով պաշտպանության համար Օհանջանյանը վճարել է յուրաքանչյուր գործի համար՝ 500-ական ռուբլի, իսկ մեղադրյալ Սարգիս Մանասյանցի մոտ խուզարկությանը գտնված կուսակցության Արևելյան Բյուրոյի 1907թ. ապրիլի և հունիսի հաշվետվություններում նշվում է, որ ապրիլի 20-ին հանձնվել է դատապաշտպան Կլանկին Այգեստանի (այսինքն՝ Ելիզավետպոլի) հաշվով 500 ռուբլի:

Որպես Համազասպ Օհանջանյանի՝ «Դաշնակցություն» կուսակցության Արևելյան Բյուրոյի անդամ նշյալ հեղափոխական կազմակերպությանը «Միեր» և «Միերյան» մականուններով անհերքելի մասնակցության եզրակացություն հարկ է ուշադրություն դարձնել:

Առաջին, այն հանգամանքի վրա, որ ռուս և հայ փորձագետների կողմից հաստատվել է, որ.

1. Արևելյան Բյուրոյի գանձապահ «Միեր» ձեռագիր տեքստը և ստորագրությունը՝ գտնված «Դաշնակցություն» կուսակցության Վլադիկավկազի կոմիտեի կուսակցական թղթերում, նշյալ կուսակցության Արևելյան Բյուրոյի 1906թ. օգոստոսի 2-ի թ. 34 անդորրագիրը ժլատի (Վլադիկավկազի) կենտրոնական կոմիտեից 5600 ռուբլի ընդունելու մասին,

2. Նույն կուսակցության Անտառապատի⁷⁰ պահեստում կուսակցական փողերը տալու մասին «Միեր» ստորագրությամբ Սարգարի անունով գտնված գրությունը,

3. Գաղտնապահական հեռագրեր՝ ինչպես Միհրանի նկատմամբ ահաբեկչությանն առնչվող, այնպես էլ կուսակցության կարիքներին վերաբե-

րող և այլն՝ անկասկած մեղադրյալ Համազասպ Օհանջանյանի կողմից գրված և ստորագրված,

Երկրորդ, որ «Միեր», «Միերյան» անունը որպես «Դաշնակցություն» կուսակցության Արևելյան Բյուրոյի անդամի և երևելի գործչի՝ անցնում է տարբեր մեղադրյալների մոտ և տարբեր քաղաքներում հայտնաբերված կուսակցության բազմաթիվ փաստաթղթերով: Այսպես օրինակ.

Ա. Մեղադրյալ Հովհաննես Խարազյոզով-Խլենբիկովի 1907թ. հոկտեմբերի 7-ի և 8-ի կուսակցական երկու նամակներում, որոնցից մեկում Արվյանի անունով «Միերյանին» փոխանցելու համար, իսկ մյուսում՝ մեղադրյալ Գուրգինյանի անունով, հիշատակվում է «Դաշնակցություն» կուսակցության առաջիկա ժողովը և «Միերյանից» կուսակցական փողեր ուղարկելու պահանջը,

Բ. «Դաշնակցություն» կուսակցության Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի կուսակցական թղթերի մեջ հայտնաբերված 1906թ. հուլիսի 17-ի որոշումից հետևում է, որ կոմիտեի անդամների կողմից որոշվել է ուսուցիչ-քարոզիչներ ուղարկելու համար «Ալիք»-ի խմբագրության միջոցով դիմել Արևելյան Բյուրոյի անդամ «Միերին»: Վերջապես, Երևանի նահանգապետի և փոխարքայի գրասենյակի 1906թ. օգոստոսի հայկական պատգամավորների էջմիածնի համագումարի մասին գործերի դիտումից և այդ համագումարի որոշ անդամների ստորագրություններից, ինչպես նաև երդման ներքո հարցաքննված վկաներ Ֆրենկելի, Լեմերմանի, Հարություն Թումանյանի և Տեր-Միքայելյանցի ցուցմունքներով միանգամայն հաստատված է, որ Համազասպ Օհանջանյանն այդ համագումարում եղել է ոչ թե անկուսակցական առաջադիմական, այլ «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցության անդամ, և այդ կուսակցության անդամ մյուս պատգամավորների հետ ստորագրությամբ բողոք է արտահայտել կառավարական իշխանության մարմինների կողմից այդ համագումարի փակման դեմ:

ՀԱՍ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թթ. 4572-4576: Թարգմանություն ռուսերենից:

Մեղադրյալներ Սարգիս Մանասյանցը, Համազասպ Օհանջանյանը, Պողոս Չուբարյանը, Հա-

⁶⁹ Պաշտպանական մարտավարության հետևելով՝ Հ. Օհանջանյանը ձգտում էր 1908թ. Գալուստ Ալյոնին մեծաթիվ դրամական փոխանցումներ կատարելու փաստը կապել հայ-թաթարական ընդհարումների հետ: Ավնիայտ է, որ այդ թվականին նման ընդհարումներ չեն եղել: Ամենայն հավանականությամբ «Մրգաստան» ուղարկվող դրամական միջոցները կապված էին իրանական հեղափոխությանը մասնակցելու նախապատրաստությունների հետ:

⁷⁰ «Անտառապատը» ՀՀԴ Լուռու կոմիտեն էր: Տե՛ս «Վե՛ս» համահայկական հանդես, 2009, թիւ 1, էջ 162:

մագաստ Արվանդտյանը⁷¹ և Արիստակես Դավիդյանցը (Տեր-Դավիդյանց), ժխտելով Ռուսական պետության մեջ «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցության հեղափոխական և հակա-կառավարական գործունեությունը, ցույց են տալիս Ռուսաստանյան կայսրության սահմաններում այդ կազմակերպության գործունեության լեզու բնույթը, փորձում են ապացուցել, որ «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցությունը ոչ միայն ռուսական կառավարության ակտիվ հակառակորդ չի եղել, այլև կատարել է այն պարտականությունները, որոնք ընկած էին վերջինիս վրա:

Դրա հետ միասին, այդ մեղադրյալները, ապացուցելով կուսակցության ձեռնարկած՝ որևէ հեղափոխական ելույթի բացակայությունը նույնիսկ Ռուսաստանում ազատագրական շարժման ժամանակահատվածում, բացատրում են, որ 1905թ.-ից մինչև 1907թ. «Դաշնակցություն» կուսակցությունը ինքնապաշտպանության կազմակերպիչ էր, և ինչպես ժամանակի այդ հատվածում, այնպես և հետագա տարիներին, «Դաշնակցություն» կուսակցության կողմից չի կատարվել ոչ մի սպանություն, որն իր հիմքում չունենար հայ-թաթարական ընդհարումները, իսկ քննչական նյութերում չկա ոչ մի փաստ, որը վկայեր այն մասին, որ «Դաշնակցություն» կուսակցության որոշմամբ սպանությունների մի ողջ շարք իրականացվել էր հակակառավարական նպատակներով: Այդ կուսակցության ծրագրերը և կանոնադրությունները ինքնին ավելին չէին, քան մեռյալ տառ, իսկ նշյալ կուսակցության գործունեությունը կրել է բացարձակապես բացահայտ բնույթ, և ոչ ոք իրավունք և ի հիմք չուներ այդ կուսակցությանը հանցավոր ընկերակցություն համարել: Ողջ քննչական նյութում Ռուսաստանում գոյություն ունեցող կառավարման ձևի փոփոխության դեմ ուղղված այդ կուսակցության 1907թ. հետո հեղափոխական ելույթ ցույց տվող ոչ մի փաստ չկա: Ամեն դեպքում թաթարներից ինքնապաշտպանության մասնակիցները հայտնի հարաբերակցության մեջ էին «Դաշնակցություն» կուսակցության հետ, որը ինքնապաշտպանության գլուխ էր կանգնած, և երկրամասում բարձրագույն վարչակազմը գիտեր, որ այդ ինքնապաշտպանությունը մղվում է նշյալ կուսակցության ղեկավարության ներքո, գումարում էր համազունարներ հայերից և թաթարներից, այդպիսի համազունարները տեղի էին ունենում կառավարական իշխանության տեղական բարձրագույն ներկայացուցիչների անմիջական հսկո-

ղության ներքո: Դրանից բացի, կառավարական իշխանության ներկայացուցիչները հայ բնակչության ծայրահեղ ծախ տարրերի օգնությամբ ձգտում էին հայ-թաթարական կոտորածով բռնկված վայրերի բնակչությանը խաղաղեցնել: Բուն քննչական նյութերում չկա ոչ մի փաստ, որը «Դաշնակցություն» կուսակցությանը կարողանար բնութագրել որպես հեղափոխական և Ռուսական պետության դեմ գործող կուսակցություն: «Դաշնակցություն» կուսակցության գործունեության ընթացքում վարչակազմը և բնակչությունը փոխադարձ ծառայություններում իրենց գործողությունները այդ կուսակցության պահանջների հետ էին համաձայնեցնում և կուսակցության ձեռք բերած զենքը ուղղվում էր միայն ինքնապաշտպանության համար, իսկ Կովկասի փոխարքայի կողմից 1905թ. այդ նույն նպատակի համար բաժանվել էր մինչև 500 ռուբլի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների ներկայացուցիչներին: Ընդ որում, ի հաստատումն նշյալ բոլոր փաստարկների՝ մեղադրյալները մի ամողջ շարք վկաների հարցաքննության մասին միջնորդություն ներկայացրին, պահանջեցին փոխարքայի կամ նրա օգնականի նախագահությամբ նրա պալատում հայ-թաթարական կոտորածների առիթով գումարված հայ-թաթարական համագումարի բանաձևերը և արձանագրությունները, սենատոր Կուզմինսկու հաշվետվությունը⁷², Ելիզավետպոլի հայոց առաջնորդարանի գործերը:

Սակայն, այս բոլոր միջնորդությունները ենթակա չեն բավարարման, քանի որ.

Մեղադրյալ Համազասպ Օհանջանյանը ձգտելով ապացուցել, որ կառավարական իշխանության ներկայացուցիչների բոլոր սպանությունները՝ կատարված 1907թ. և 1907թ. հետո, ծագել էին ոչ թե «Դաշնակցություն» կուսակցությունից, այլ ուրիշ հեղափոխական կազմակերպություններից, ինչպես օրինակ՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում Ալի-խանովի սպանությունը, իրականացված Օհանջանյանի խոսքերով՝ վրաց սոցիալ-դեմոկրատների կողմից⁷³, խնդրել է պահանջել այն կոչերը, որոնք կապացուցեն նրա փաստարկների արդարացիությունը, սակայն Օհանջանյանի այդպիսի ցուցումը իրականությանը չի համապատասխանում, քանզի «Դաշնակցություն» կուսակցության օրգան «Դրոշակ» ամսագրի 1910թ. ք. 5-6-ում հստակ ցույց է տրված, որ Ալիխանովի սպանությունը իրականացվել է 1907թ. հուլիսի 2-3-ի գիշերը «Դաշնակցություն» կուսակցության որոշմամբ՝

⁷¹ Համազասպ Արվանդտյանց (1873-1921) – հայ ազգային-ազատագրական պայքարի անվանի գործիչ: Ծնվել է Կանում, 1905թ. եղել է Ասկերանի ինքնապաշտպանության ղեկավարը: Լիժնյան դատավարությունից հետո արքայից է Սիբիր, որտեղից փախել է 4. Պոլիս: Եղել է 3-րդ կամավորական գնդի հրամանատարը: Գործում մասնակցություն է ունեցել 1918թ. Բաքվի հերոսամարտին, Հայաստանի առաջին Հանրապետության օրոք դարձել է Նոր Բայազետի զորամասերի հրամանատար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո կացնահարվել է Երևանի բանում:

⁷² Բաքվում հայ-թաթարական կռիվների հետաքննության վերաբերյալ:

⁷³ Վրաստանի դահիձ թաթար Ալիխանովի սպանության համար վրաց սոցիալ-դեմոկրատները շնորհակալագիր ուղարկեցին 337-ին:

վերջինիս զլխավոր ահաբեկիչներ Մարտիրոս Չարուխչյանի⁷⁴ և «Նրա անբաժան ընկերոջ»⁷⁵ կողմից, որոնք իրականացրել էին նաև 1905թ. [մայիսի 11-ի] Նահանգապետ Նակաշիմեի սպանությունը: Այսպես, այդ համարից հետևում է, որ գեներալ Ալիխանովն իր վրա [կատարված] վրաց հեղափոխականների հարձակումից հետո դարձել էր շատ զգույշ և անորսալի, բայց միայն [ՅՅԴ] կուսակցությունից Մարտիրոսը Ալեքսանդրապոլի փողոցում կարողացավ հոսք ցնդեցնել այդ «բռնակալ Ալիխանովին»: Դրանից բացի, «Դրոշակ»-ի հենց նույն համարում նշվում է, որ Երևան քաղաքում 1910թ. փետրվարին սպանված ռոտմիստր Բուրկատսկին ահաբեկչության է ենթարկվել «Դաշնակցություն» կուսակցության Մրգաստանի (Երևանի) կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ: Զենության տվյալներով հաստատվել է, որ թեպետ գեներալ Ալիխանովի մահափորձը Քուբայի քաղաքում բխում էր վրաց սոցիալիստ-ֆեդերալիստներից, սակայն այդ կազմակերպության ահաբեկիչները այդուհանդերձ ռումբերով մատակարարվել են «Դաշնակցություն» կուսակցության կողմից: «Դաշնակցություն» կուսակցության համատեղ գործունեությունը այլ հեղափոխական կազմակերպությունների հետ ապացուցվում է նաև «Դաշնակցություն» կուսակցության Վլադիկավկասի կենտրոնական կոմիտեի հաշվետվությունների և գրագրության մեջ գտնված տարբեր կուսակցական թղթերով, օրինակ՝ «Դաշնակցություն» կուսակցության կողմից օսթթական «Ֆադիսաթա» հեղափոխական կազմակերպությանը ահաբեկչական գործողություն կատարելու համար ռումբերի մատակարարում, Զամառուսաստանյան հեղափոխական զինվորական միությանը, ինչպես նաև նրա Վլադիկավկասի մասնաճյուղին և սոցիալիստ-հեղափոխականների Վլադիկավկասի խմբին անվերադարձ օգտագործման համար փողի տրամադրում:

Ինչ վերաբերում է Զամառուսաստանյանի ցուցմունքին, որ Դատական Քննիչի կարծիքով «Դաշնակցություն» կուսակցությունը Ռուսաստանում մինչև 1905թ. գոյություն չի ունեցել, ապա այդ ցուցմունքը իրականությանը չի համապատասխանում և նշյալ մեղադրյալի կոպիտ ծաղրանքն է⁷⁶, որով ինքն էլ հենց ցույց է տալիս, որ քննչական նյութերում նշված է մինչև 1905թ.

«Դաշնակցություն» կուսակցության վճիռներով իրականացված սպանությունների շարքը: Քննչական նյութերից միանգամայն պարզ է, որ «Դաշնակցություն» կուսակցությունն առաջին անգամ իր գործունեությունը կոկկաստում ծավալել է 1903թ. հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության դիմակի տակ, հայ ժողովրդական զանգվածներին ներքաշելով ռուսական կառավարության դեմ կռիվներում, դրա համար էլ այդ խավարամիտ զանգվածները ամենևին էլ «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցության մասնակիցներ չեն, այլ միայն այդ կուսակցության կողմից մոլորության մեջ ներքաշված անծինք, ինչի հետևանքով ժողովրդական զանգվածների գործունեությունը չի կարող հավասարեցվել «Դաշնակցություն» կուսակցության ներկայացուցիչների գործունեությանը⁷⁷: «Դաշնակցություն» կուսակցության վճիռներով իրականացված 1905թ. գամնապետարանի պաշտոնյա Բարդիցևի սպանությունը և հաշվետար Կովտունովի մահափորձը՝ նրանից 40.000 ռուբլի պետական փողերի թալանով, 1906թ. Արմավիրում Շահնազարովի, 1906թ. Ջաբաթալայում՝ անտառապահ Կլիմենկոյի, 1906թ. Կոչ գյուղում՝ Սաֆերյանցի, 1907թ.՝ ենթասպա Լուրաձեի սպանությունները, 1907թ. հունիսի 10-ին Անդրեաս Վարդապետյանի և Խեչո Մուխտարովի ու Գաբրիել Քեչիշյանի մահափորձը, 1907թ. Թիֆլիսում Վասիլի Շահնազարովի և Մուշեղ Առաքելյանցի, 1907թ. օգոստոսի 27-ին Յալթայի մերձակաքում՝ Գասպար Նազարովի, 1907թ. օգոստոսի 14-ին Արմավիրի մերձակայքում՝ վաճառական Տեր-Ավետիսյանցի, 1907թ. սեպտեմբերի 14-ին՝ Մարտիրոս Առաքելյանցի, 1907թ. դեկտեմբերի 10-ին՝ Ավագ Զախվերդովի, 1907թ. նոյեմբերի 8-ին՝ Սողոմոն Կիզիյանցի, 1907թ. դեկտեմբերի 16-ին՝ Զովհաննես Անտոնյանցի, 1908թ. հուլիսին՝ վերակացուներ Կալաշնիկովի և Գրիմի, 1908թ. ապրիլի 7-ին՝ գավառապետ Ավալիանի, 1908թ. նոյեմբերի 3-ին՝ Մեսրոպ Մինասովի, 1909թ. մարտի 6-ին՝ Սարգսր Տեր-Յարությունյանի, 1909թ. ապրիլի 8-ին՝ Արշակ Վարդապետովի, 1909թ. հունվարի 26-ին՝ Աշտարակ գյուղի տանուտեր Ազատովի, 1909թ. սեպտեմբերին՝ Մովսես Վարդանովի, 1909թ. հոկտեմբերին՝ Սարուխան Գևորգովի, 1909թ. նոյեմբերին՝ Բարիկ Դարման-

⁷⁴ Մարտիրոս Չարուխչյան (1874-1909) – ԳՅԻ նվիրյալ գործիչ, հանդուզմ ահաբեկիչ: Բանտարկվել է Բաթումի և Ալեքսանդրապոլի բանտերում: 1905թ. եղել է Բաթումի հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից մեկը, մասնակցել է Նակաշիմեի ահաբեկմանը: Ալեքսանդրապոլում ահաբեկել է գեներալ Ալիխանովին 1905թ.: Մասնակցել է իրանական հեղափոխությանը և 1909թ. փետրվարի 9-ին Նահատակվել Ավարի կռվում: Նրա մասին տես Ռոստոմ, Կազմակերպական ընկերը, «Ռոստոմ. մահուան վաթսուամենակին առթիւ», Պեյրոս, Զամառուսաստանի Կառն Սեբեան տպարան, 1979, էջ 67-72:

⁷⁵ «Անբաժան ընկերը» Դրոն է՝ Դրաստամատ Կանայանը:

⁷⁶ Այս ձևակերպումն ինքնին վկայում է քննչական մարմինների կամայականության մասին:

⁷⁷ Նման ձևակերպումն ամուղղակի կերպով հիշեցնում է հետագա տարիներին բուլշևիկների կողմից բոլոր ոչ կոմունիստական կուսակցություններին (առաջին հերթին՝ ԳՅԻ-ին) վերագրվող կուսակցություն-ժողովրդական զանգվածներ շինծու հակաբեռը:

յանի, 1910թ. փետրվարին՝ ռոտմիստր Բուրկատսկու, 1910թ. սեպտեմբերին՝ Գաբրիել Քեշիշյանի սպանությունները և այլն. այս բոլոր սպանությունները չեն իրականացվել հայ-թաթարական ընդհարումների և եկեղեցու զույթի առգրավման հիմքի վրա և դրանց հետ ոչ մի առնչություն չունեն, այլ ռուսական կառավարության դեմ «Դաշնակցություն» կուսակցության կատարած գործողություններ են:

Ինչ վերաբերում է Համազասպ Օհանջանյանի միջնորդություններին՝ իրեն կալանքից ազատելու մասին, ապա այդպիսի միջնորդությունները՝ դրանց համար օրինական հիմքերի բացակայության պատճառով, չեն կարող բավարարվել:

Դատական Քննիչ Ն. Լիծին:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրությամբ:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թթ. 4603-4607: Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 6 ՄԵՂԱԴՐԱՎԱՆ ԱԿՏ

18. Համազասպ Օհանջանյան – 1905թ. մասնակցել է «Դաշնակցություն» ընկերակցության Կովկասյան շրջանային ժողովին, որտեղ Ռուսաստանի սահմաններում ընկերակցության ակտիվ հեղափոխական գործունեության ծրագիր է մշակվել: 1906թ. եղել է Արևելյան Բյուրոյի անդամ և կրելով «Մեեր», «Սեերյան» պայմանական անունները՝ Բյուրոյի կնիքով ընկերակցության տարբեր կազմակերպությունների դրամի ստացման մասին անդորրագրեր է տրամադրել, ղեկավարել է ուսուցիչ-քարոզիչների գործունեությունը, որոնց ուղարկման մասին «Ալիք» թերթի խմբագրության միջոցով նրան դիմում էին տեղական մարմինները: 1907թ. ընկերակցության տարբեր անդամների հետ կազմակերպչական հարցերի առիթով հեռագրական գրագրություն է վարել, եղել է ընկերակցության նպատակներին համապատասխանող բնագիր և թարգմանչական երկեր հրատարակող «Յառաջ» գրահրատարակչական վարչության նախագահ: Որպես «Դաշնակցություն» ընկերակցության պատգամավոր՝ մասնակցել է իրեն Ռուսաստանի ողջ հայ բնակչության օրինական ներկայացուցիչ հռչակած և դպրոցական, տնտեսական, վարչական և այլ հարցերով նրա բոլոր գործերի լուծման համար լիազորված, հակապետական նշանակություն ունեցող էջմիած-

նի համագումարի ժողովներին: 1907թ. պարտականություն է ստանձնել և կատարել Ռուսաստանում «Դաշնակցության» սոցիալիստական ծրագիրը և հեղափոխական մարտավարությունը հաստատած Վիեննայի 4-րդ ընդհանուր ժողովին ներկա գտնվելու ընկերակցության հանձնարարությունը: Ընդ որում, նշված ընդհանուր ժողովում կրկին ընտրվել է Արևելյան Բյուրոյի անդամ: 1908թ. իր մոտ է պահպանել էջմիածնի համագումարի ընդունած բանաձևերի սևագրերը, «Դաշնակցության» ծագման, նրա զարգացման և կայսրության սահմաններում հեղափոխական ելույթների պատմությունը բովանդակող ձեռագիրը, Արևելյան Բյուրոյին հասցեագրված Ելիզավետպոլի կազմակերպության նամակը, որն ուղարկված էր փողերի մասին հայտնելու խնդրանքով և այլ փաստաթղթեր:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 240: Թարգմանություն ռուսերենից:

Նշյալ հանցագործությունները նախատեսված են Սարգիս Մանասյանցի, Համազասպ Օհանջանյանի, Արտեմ Թախչյանի, Գևորգ Առաքելյանի և Վահան Ղարիբյանի առնչությամբ Քրեական կանոնադրության 102-րդ հոդվածի 2-րդ մասով, Պատժի մասին կանոնադրության 1457-րդ հոդվածի 13-րդ և 2-րդ մասերով:

Համաձայն Հատուկ Բարձրագույն վճռի՝ ըստ Քրեական դատավարության կանոնադրության 1032-րդ հոդվածի 2-րդ կետի և 1034-րդ հոդվածի 3-րդ կետի՝ նշյալ անձինք [159 հոգի, այդ թվում Համազասպ Օհանջանյանը] ենթակա են Կառավարող Սենատի Հատուկ Ներկայացուցչության դատին:

ք. Նովոչերկասկ, 28 մայիսի⁷⁸ 1911թ.

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թթ. 250-251: Թարգմանություն ռուսերենից:

ՄԵՂԱԴՐՅԱԼՆԵՐ

44. Համազասպ Իվանով Օհանջանյան – հտ. 21, գործի թերթ 7392; հտ. 129, գործի թերթ 42443⁷⁹:

Դոնի Ռոստովի բանո:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 255: Թարգմանություն ռուսերենից:

⁷⁸ Ինչպիսի զուգահիշություն. ընդամենը 9 տարի հետո Զ. Օհանջանյանը դառնալու էր Մայիս 28-ի շնորհիվ ստեղծված Հայաստանի անկախ հանրապետության վարչապետը:

⁷⁹ Սրանք դատական գործի բնագրային տվյալներն են:

**ԹԻՎ 7
ՎՃԻՌ**

17 հունվար-20 մարտ 1912թ.

2. Բժիշկ Չամազասպ Իվանով Օհանջանյան, 35 տարեկան.

Ա. Կրելով «Մհեր», «Մհերյան» կուսակցական ծածկանուններ՝ եղել է Ռուսաստանում ընկերակցության կենտրոնական մարմիններից մեկի՝ «Արևելյան Բյուրո»-ի անդամ, դրանում կատարել է գանձապահի պարտականություններ՝ ստանալով և ծախսելով ընկերակցության փողերը և հսկելով ընկերակցության տեղական կազմակերպությունների հաշվառման ճշտությունը՝ ինչպես դրամով, այնպես էլ զենքով ու մարտական պաշարներով: Վարել է ընկերակցության կազմակերպչական գործերով զբաղությունը և հայկական ուսումնական հաստատություններում «Դաշնակցության» նպատակների համար իրենց գործունեությամբ օգտակար լինելու կարողունակ ուսուցիչների նշանակման միջոցներ է ձեռնարկել:

Բ. 1905թ. նոյեմբերին և դեկտեմբերին, որպես ընկերակցության կազմակերպություններից մեկի ներկայացուցիչ, մասնակցել է Թիֆլիս քաղաքում տեղի ունեցած հայ հեղափոխական «Դաշնակցության» շրջանային ժողովին, որտեղ մշակվել է այլ հեղափոխական կուսակցությունների հետ ընկերակցության համատեղ հեղափոխական ակտիվ գործունեության ծրագիր:

Գ. 1905թ. Թիֆլիս քաղաքում անդամակցել է հայերեն հրատարակվող «Յառաջ» թերթի խմբագրակազմին, իսկ հետագա տարիներին եղել է Թիֆլիս քաղաքում «Յառաջ» գրահրատարակչության վարչության նախագահը, որի հրատարակություններում նրա իմացությամբ տեղադրվել են «Դաշնակցության» գաղափարների տարածմանը ծառայող հոդվածներ, ինչպես նաև միջնորդ է հանդիսացել «Յառաջ»-ի հրատարակությունների տարածման համար:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թթ. 279-280: Թարգմանությունն ուսերենից:

2. Չամազասպ Օհանջանյանը իրեն դատարանում մեղավոր է ճանաչել առ այն, որ եղել է հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության Արևելյան Բյուրոյի անդամ, կրել է «Մհեր, Մհերյան» կուսակցական ծածկանուն,

կուսակցության գործերով զբաղություն է վարել, ստուգել է նրա կազմակերպությունների հաշվետվությունները և ղեկավարել է «Յառաջ» գրադարանի հրատարակությունները: Օհանջանյանի բացատրությունը, թե ինքը չի մասնակցել քաղաք Թիֆլիսում 1905թ. վերջին հայ հեղափոխական «Դաշնակցության» շրջանային ժողովին՝ չի կարող ճանաչվել ճշմարիտ, քանզի նշյալ ժողովի արձանագրություններից երևում է, որ ընկեր «Համոն» (Չամազասպի կրճատ անունը) ֆեդերացիայից առաջ ինքնավարության հասնելու անհրաժեշտության թեմայի մասին ելույթներ է ունեցել, իսկ Օհանջանյանի մոտ խուզարկությամբ գտնվել են երկու ձեռագրեր, որոնք նա ճանաչեց իր կողմից գրված՝ «Կովկասում ինքնավարության սկզբունք» և «Անդրկովկասում ինքնավարություն» բառերով սկսվող, իսկ արդեն «Դաշնակցության» թիֆլիսյան կազմակերպություններում Օհանջանյանի զբաղեցրած դիրքը, ինչպես դա պարզվել է դատի ժամանակ, անկասկած նրան պարտավորեցնում էր մասնակցել տեղական շրջանային ժողովին:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 295: Թարգմանությունն ուսերենից:

Ե. Անցնելով դատապարտյալների համար հետևանքների քննարկմանը նրանց մեղավորության մասին վերոնշյալ ձևակերպմանը՝ Հատուկ Ներկայացուցչությունը գտնում է.

II. Հանցագործությունները, որոնցում մեղավոր են ճանաչված. 2. Չամազասպ Օհանջանյան-պատժվում է Քրեական կանոնադրության 102-րդ հոդվածի 2-րդ մասով սեփականության իրավունքի զրկմամբ և շտապ տաժանակիր աքսորով, որով և ընդունվում է նրան համապատասխանաբար նշանակել չորս տարի:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 309: Թարգմանությունն ուսերենից:

Չամաձայն վերոշարադրյալի՝ Կառավարող Սենատի Հատուկ Ներկայացուցչությունը որոշում է. 2. Բժիշկ Չամազասպ Իվանով Օհանջանյանին, 35 տարեկան, ենթարկել տաժանակիր աքսորի չորս տարով սեփականության իրավունքի զրկմամբ և նրա համար Քրեական կանոնադրության 28-րդ, 29-րդ, 30-րդ, 31-րդ, 34-րդ և 35-րդ հոդված -

ների հետևանքներով, բայց հանցագործությունների մեջ Պատժի մասին կանոնադրության 1457-րդ հոդվածի 2-րդ մասով Համազասպ Օհանջանյանի մեղադրանքով նախատեսում է համարել նրան Քրեական դատավարության կանոնադրու-

թյան 771-րդ հոդվածի 1-ին կետի ուժով դատարանով արդարացված⁸⁰:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 312: Թարգմանություն ռուսերենից:

⁸⁰ Պետք է փաստել, որ դատավարության վերջնական փուլում Հ. Օհանջանյանի վրայից հանվեց ամենածանր մեղադրանքը՝ խմբապետ Սիիրանի սպանության կազմակերպումը: Թողնվեց միայն ՀՀԴ կազմակերպչական, քարոզչական, հրատարակչական և ֆինանսական գործունեության համակարգողը լինելու մեղադրանքը, ինչի արդյունքում նրա նկատմամբ որոշվեց համեմատաբար «մեղմ» պատժաչափ: Մեր կարծիքով, այստեղ որոշիչ դեր խաղաց Հայկական հարցի՝ միջազգային դիվանագիտական շրջանակներում վերաաշխուժացման գործոնը: Այդ կապակցությամբ Ռուսաստանը կրկին սկսում էր սիրաշահել հայ ազգային ուժերին: